

АНТИЧНІСТЬ – КОЛИСКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Модуль 3.

3.2. Мистецтво Стародавнього Риму

Модуль 3.
АНТИЧНІСТЬ –
КОЛИСКА
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ

3.2. Мистецтво
Стародавнього Риму

- Досягнення римського інженерного мистецтва
- Античні римські амфітеатри. Колізей. Тріумфальні арки
- Монументальний живопис – мозаїки і фрески Помпей, Геркулануму, Стабій
- Темперний і восковий живопис
- Римський скульптурний портрет (портрети імператорів, кінна статуя Марка Аврелія)

Мистецтво
Стародавнього
Риму

Модуль 3.2.
Урок 27.

План уроку:

1. Мистецтво Стародавнього Риму

- Загальна характеристика
- Періодизація
- Світогляд

2. Мистецтво етрусків

- Міста, інженерні досягнення
- Храми, житлова архітектура
- Гробниці: саркофаги, розписи
- Ювелірні та бронзові вироби, кераміка

ЗАГАЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
МИСТЕЦТВА
СТАРОДАВНЬОГО
РИМУ
ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Територія Римської імперії
в період розквіту, близько 200 р. н. е.

МИСТЕЦТВО СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Римське мистецтво **охоплює майже 1000 років** і три континенти: Європу, Африку та Азію

Римляни **адаптували художні впливи** інших середземноморських культур, які їх оточували та передували їм – зокрема, у римському мистецтві найбільше можна побачити **грецький та етруський впливи**

Здатність адаптуватися, вбирати та унікально поєднувати мистецькі запозичення, зробила **римське мистецтво особливим**

ВПЛИВ ГРЕЦЬКОГО МИСТЕЦТВА НА МИСТЕЦТВО ДАВНЬОГО РИМУ

Рим, завоювавши Грецію, **адаптував** значну частину її **культурної та художньої спадщини**

Римляни **імпортували й замовляли копії відомих грецьких творів** попередніх століть, – саме тому ми часто маємо римські мармурові версії втрачених грецьких бронзових скульптур

Однак римські твори за грецькими зразками **не були точними копіями**, частіше були **варіаціями**, до яких вносилися невеликі зміни

«Доріфор» (Списоносець), римська копія з грецького бронзового оригіналу скульптора Поліклета, бл. 450 – 440 рр. до н. е., мармур, Археологічний музей, Неаполь

ПРИРОДНІ УМОВИ

Давні римляни проживали на території сучасної Італії

Апеннінський півострів захищений з півночі горами Альпами, а з інших боків морями, що рятувало від вторгнення завойовників й одночасно давало змогу встановити економічні та культурні контакти з народами Середземномор'я

Територія півострова поділена горами Апеннінами на окремі області

Рівнини Етрурії, Лаціо та Кампанії разом з Ломбардією та Сицилією стали основними землеробськими регіонами

Численні гірські річки використовували для водопостачання

Великі річки По, Арно, Тибр, Гарильяно мали судноплавне значення

Географічна карта
Апеннінського півострова

Апеннінські гори простяглись з півночі на південь через півострів, мали численні погаслі та діючі **вулкани**, серед яких найбільші **Етна і Везувій**

Ліси, що вкривали гори, були джерелом будівельної **деревини**

Територія була багатою на **камінь** – вапняки, мармур, вулканічний туф та **вулканічні піски (пуццолани)**, з яких виготовляли міцні будівельні розчини і бетон

Знімок Апеннінського півострова з супутника, березень 2003 р.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ

1. **МИСТЕЦТВО ЕТРУСКІВ**
(VIII – II ст. до н. е.)
ЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД
Римської держави
(VIII – VI ст. до н. е.)
2. **ПЕРІОД РЕСПУБЛІКИ**
(V – I ст. до н. е.)
3. **ПЕРІОД ІМПЕРІЇ**
(I ст. до н. е. – V ст. н. е.)

Карта Римської імперії періоду розквіту
Кольором позначені захоплені території держав, що
увійшли до складу Римської імперії

ЕТАПИ ІСТОРІЇ

Апеннінський півострів був заселений ще в часи палеоліту

В епоху бронзової та залізної доби на території Апеннін жили **пращури італіків** (італійських племен), предки **умбрів** сформували археологічну культуру Вілланова

Наприкінці II тис. до н. е. регіон Лаціо заселили **латини**

У X ст. до н. е. на півострів проникли **іллірійці** та **тіррени (етруски)**, які зайняли землі на березі Тірренського моря між річками Тибр і Арно, а близько 400 р. до н. е. – **кельти (галли)**

На розвиток культури значно вплинули **грецькі колонії** («Велика Греція»), розташовані на півдні та о. Сицилія

Карта населення Апеннінського півострова та сусідні племена: лігурійці, венети, етруски, умбри, латини, греки та ін.

ЕТРУСЬКА ДЕРЖАВА

На території сучасної Італії до римського панування, окрім міст Великої Греції, найвпливовішою була **етруська держава Етрурія**, культура якої містила багато східних та егейських елементів. Племена етрусків прийшли на Апеннінський півострів зі сходу, імовірно, з **Малої Азії** близько IX ст. до н. е.

Проживали етруски в **північно-західній частині Апеннінського півострова** (на території сучасного регіону Тоскани)

Їхніми сусідами були племена латинян, умбрів, сабіян, самнітів, лігурійців, венетів

Карта Етрусської цивілізації та дванадцять міст, які склали союз міст Етрурії

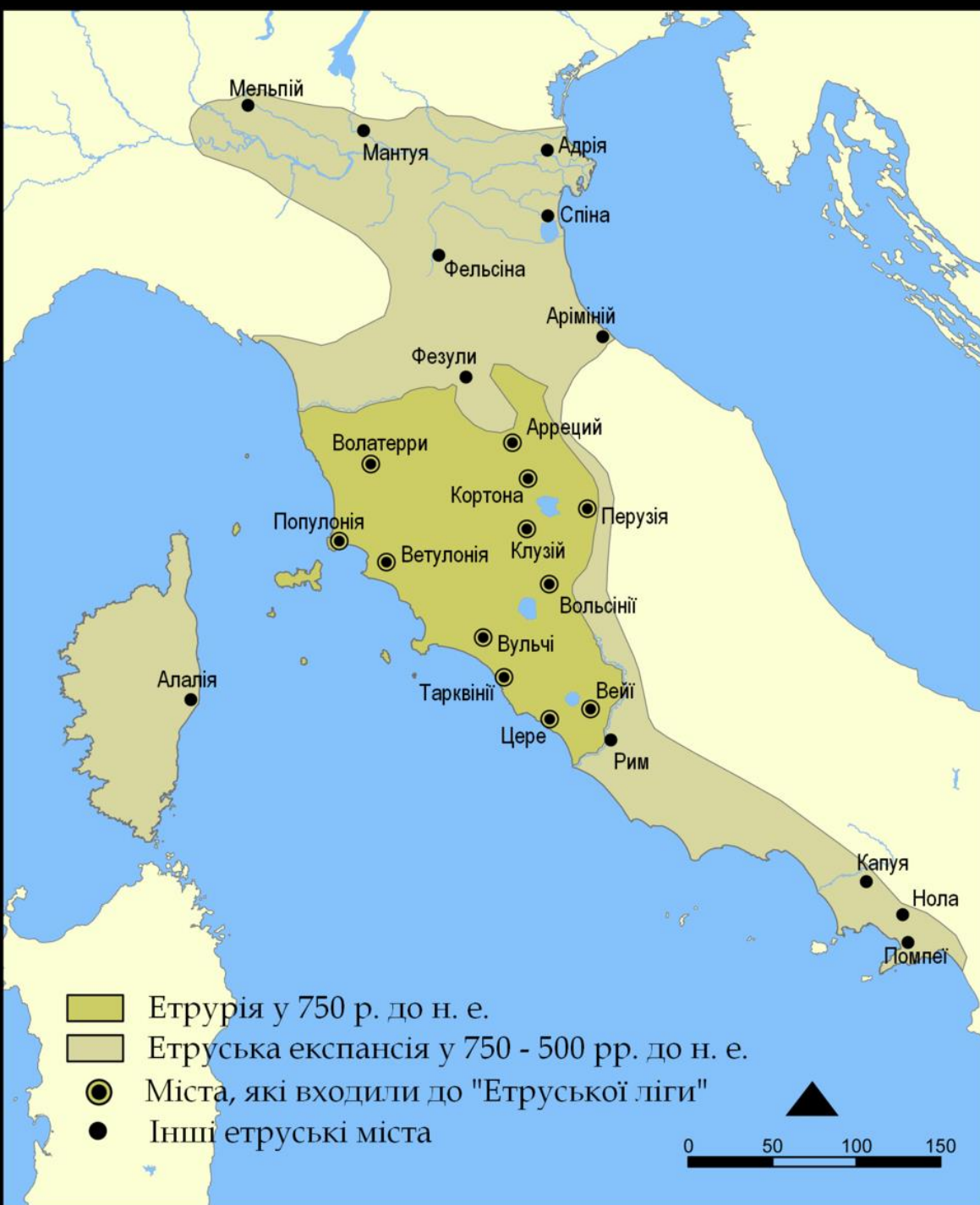

Карта Етрурії з основними етруськими містами (сучасні назви міст): Черветері, Вейї, Тарквінія, Вульчі, Орв'єто, К'юзі, Перуджа, Кортонна, Ареццо, Ветулонія, Популонія, Вольтерра

Римляни етрусків називали **етрусками, тусками** або **тосками** (звідси назва регіону в Італії Тоскани), а греки – **тірренцями** (звідси назва Тірренського моря), самі себе етруски називали **р'асеннами** (етруською мовою: ΑΜΥΞΑΡ – **ràsenna**, або ΑΜΣΑΡ – **ràsna**)

У VIII – VI ст. до н. е. **етруски** розвивали **ремесла і торгівлю**, засновували **міста**, подібні до грецьких полісів, у них швидко сформувалося класове суспільство

Підкоривши племена частини Середньої та Північної Італії, вони утворили перше державне утворення на території Апеннінського півострова – **союз дванадцяти міст** з околицями, які **очолювали царі**

Карта Етрурії з основними етруськими містами (у дужках – сучасні назви міст):

Цере / Кайсра (Черветері),
 Вейї (Вейо),
 Клевсін / Клузій (К'юзі),
 Тархна (Тарквінія),
 Велх (Вульчі),
 Ветлуна / Ватлуна (Ветулонія),
 Пуплуна (Популонія),
 Велатрій / Волатерри (Вольтерра),
 Велзна / Вольсінії (Орв'єто),
 Куртун (Кортон),
 Перузія / Перусна (Перуджа),
 Аррецій / Арітім (Ареццо)

Карта Етрурії близько 750 р. до н. е.,
розширення етрусських земель
у 500 – 450 рр. до н. е.

У VIII ст. до н. е. етруски **торгували з фінікійцями**, а з початку VII ст. до н. е. – **з греками**

Етрусські **армії** були організовані у фаланги важкоозброєних воїнів, яких підтримували кінні воїни та менш озброєні піші воїни

Етрурія славилася своїми організованими **спортивними іграми, атлетами та перегонами** на колісницях, які згодом стали вважатися римськими традиціями

Етрурія почала занепадати наприкінці VI ст. до н. е., в той час, коли царський період Риму змінився на Республіку

Остаточно вона **втратила самостійність** у II ст. до н. е., ставши **частиною Римської держави**, хоча ще два століття зберігала певну автономію і культурну самобутність

ЕТРУСЬКА МОВА

Після остаточного підкорення римлянами в I ст. до н. е. культура Етрурії поступово втратила свої специфічні риси

Римляни ввели латинську мову, свої порядки та звичаї, і вже близько II ст. н. е. **етруська мова стала мертвою мовою**, а етруски змішалися з іншими італіками та римлянами

Етруську мову важко розшифрувати, хоча її можна прочитати, оскільки етруски використовували грецький алфавіт

Багато етруських винаходів були запозичені і привласнені римлянами, зокрема, **римські цифри спочатку були етруськими**

Етруський алфавіт у порівнянні з фінікійським, грецьким, латинським алфавітами

Fenicio	Ebraico moderno	Greco arcaico	Greco classico	Etrusco	Latino classico	Latino moderno
𐤀	א	Α	Α	Α	A	A
𐤁	ב	Β	Β	Β	B	B
𐤂	ג	Γ	Γ	Γ	C	C
𐤃	ד	Δ	Δ	Δ	D	D
𐤄	ה	Ε	Ε	Ε	E	E
𐤅	ו	Ϝ		Ϝ	F	F
					G	G
𐤆	ז	Ζ	Ζ	Ζ		
𐤇	ח	Η	Η	Η	H	H
𐤈	ט	Θ	Θ	Θ		
𐤉	י	Ι	Ι	Ι	I	I
						J
𐤊	כ	Κ	Κ	Κ	K	K
𐤋	ל	Λ	Λ	Λ	L	L
𐤌	מ	Μ	Μ	Μ	M	M
𐤍	נ	Ν	Ν	Ν	N	N
𐤎	ס	Ξ	Ξ	Ξ		
𐤏	ע	Ο	Ο	Ο	O	O
𐤐	פ	Π	Π	Π	P	P
𐤑	צ	Μ		Μ		
𐤒	ק	Φ		Ρ	Q	Q
𐤓	ר	Ϙ	Ρ	Ϙ	R	R
𐤔	ש	Σ	Σ	Σ	S	S
𐤕	ת	Χ	Τ	Τ	T	T
						U
			Υ		V	V
						W
			Φ			
			Χ		X	X
			Ψ			
			Ω			
					Y	Y
					Z	Z

Сім пагорбів Риму: Квірінал, Вімінал, Капітолій, Есквілін, Палатин, Целіан, Аветін

Луцій Тарквіній Пріск з Тарквінії – перший етруський цар Риму, коронований 616 р. до н. е., зображення, опубліковане Гійомом Руєм, XVI ст.

РИМСЬКЕ ЦАРСТВО

Розквіт етруської культури збігається за часом з **Царським періодом** у римській історії

Близько 1000 р. до н. е. на пагорбах лівого берега Тибру виникло **селище із семи пастуших стоянок латинян**, яке згодом назвали **Римом**

Легенда свідчить, що **Рим був заснований у 753 р. до н. е. Ромулом**, його першим царем

До кінця VI ст. до н. е. етруська династія царів правила Римом

Коли було повалено останнього етруського царя Тарквінія Гордого в **509 р. до н. е.** Рим став **Республікою**

ПЕРІОД РЕСПУБЛІКИ

У період **Республіки (509 – 27 рр. до н. е.)** склалася політична система, заснована на демократичних началах, де правили **Сенат** (багаті землевласники і старійшини) та **римський народ**

Протягом **450 років Республіки Рим** завоював решту території

Апеннінського півострова, а згодом і більшість країн Середземномор'я, території Греції, Галлії, Іспанії, країни на Сході

Зрештою розпочалися громадянські війни, які припинилися в 31 р. до н. е., коли **Октавіан Август** став першим імператором

У мистецтві періоду Республіки прославлялися **чесноти зразкового громадянина Республіки**, цінувалися наполеглива праця, вік, мудрість

Штандарт Римської республіки

Абревіатура SPQR – латинський вислів

Senatus Populus Quiritium Romanus

означає «**Сенат і народ Риму**»

Цей напис зображали на штандартах римських легіонів, він символізував владу Римської Республіки та Імперії

ПЕРІОД ІМПЕРІЇ

Починаючи від імператора Августа, імператори правили протягом 500 років (27 р. до н. е. – 395 / 476 рр. н. е.)

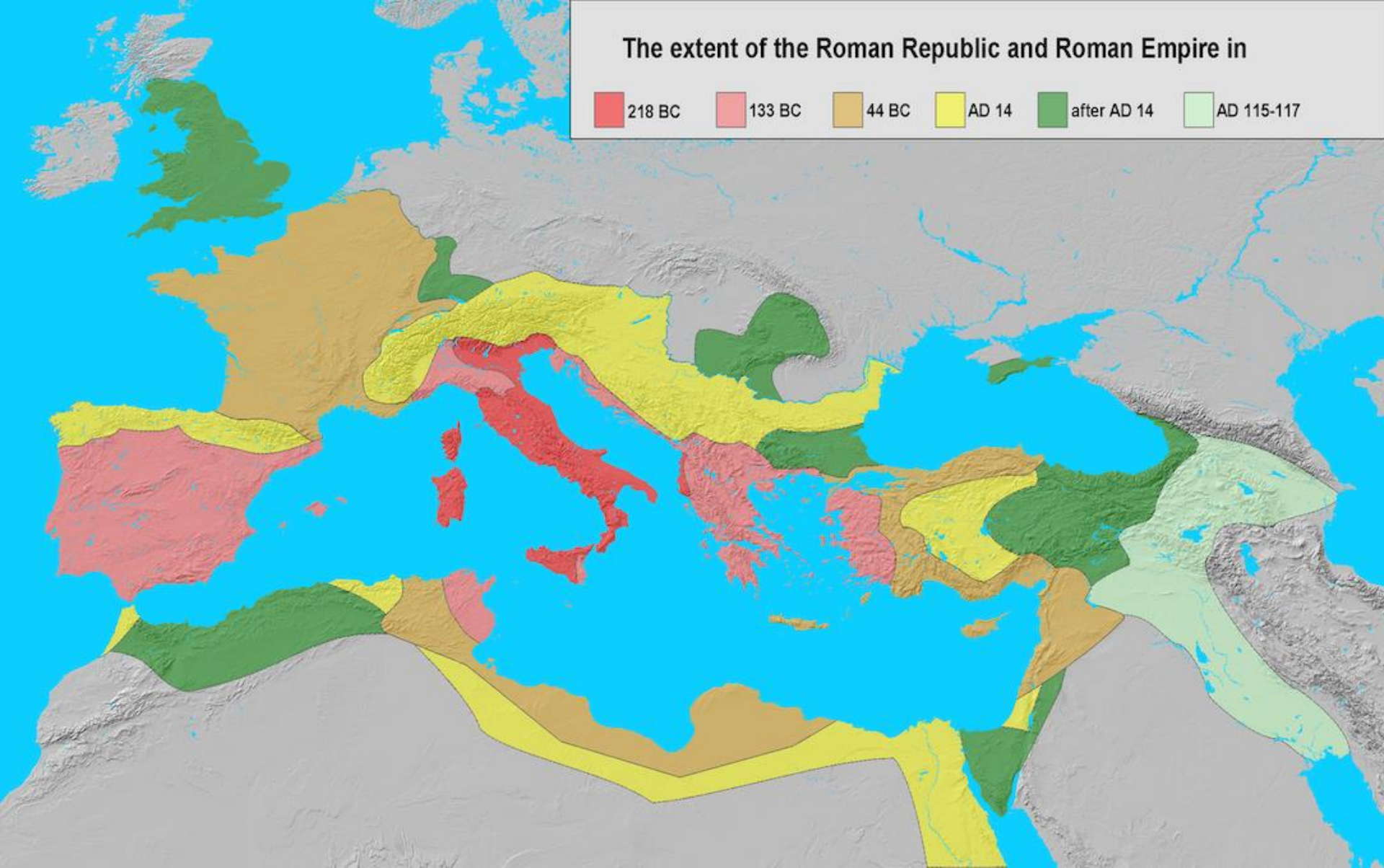
Вони розширили територію Риму і близько 200 р. н. е. Римська імперія досягла своїх найбільших розмірів – її територія простягалася навколо Середземного моря від Сирії до Іспанії, та від Британії до Єгипту

Карта Римської імперії, близько 117 р. н. е.

The extent of the Roman Republic and Roman Empire in

218 BC 133 BC 44 BC AD 14 after AD 14 AD 115-117

Карта, що показує територіальне розширення Римської держави від Середньої Республіки до кінця правління імператора Траяна між 218 р. до н. е. та 117 р. н. е.

218 р. до н. е.

133 р. до н. е.

44 р. н. е.

до 14 р. н. е.

після 14 р. н. е.

115 – 117 рр. н. е.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ МИСТЕЦТВА ПЕРІОДУ ІМПЕРІЇ

Римське мистецтво в період Імперії повинно було **звеличувати правителя** та його родину

Основні періоди в мистецтві часів Імперії названі **на честь окремих правителів або великих династій:**

- Августа** (27 до н. е. – 14 р. н. е.)
- Юліїв-Клавдіїв** (14 – 68 рр. н. е.)
- Флавіїв** (69 – 98 рр. н. е.)
- Траяна** (98 – 117 рр. н. е.)
- Адріана** (117 – 138 рр. н. е.)
- Антонінів** (138 – 193 рр. н. е.)
- Северів** (193 – 235 рр. н. е.)
- Солдатських імператорів** (235 – 284 рр. н. е.)
- Тетрархії** (284 – 312 рр. н. е.)
- Костянтина Великого** (307 – 337 рр. н. е.)

Каменя з портретом імператора Траяна та його дружини Плотіни, близько 117 – 138 рр. н. е., сардонікс, 5 x 4,3 см, Британський музей, Лондон

Статуя Августа з Пріма Порта,
Музеї Ватикану, Рим

Рельєф з вітваря миру часів Августа
(Ara Pacis Augustae), 9 р. до н. е., мармур,
Музей Ара Паціс, Рим

МИСТЕЦТВО ПЕРІОДУ ІМПЕРІЇ

Римське мистецтво періоду Імперії часто зверталось до **класичного мистецтва** минулого

Термін «класичний» або «класицизуючий» у застосуванні до римського мистецтва означає **вплив грецького мистецтва класичного та елліністичного періодів** (480 – 31 рр. до н. е.)

Класицистичні елементи включають плавні лінії, елегантну драпіровку, ідеалізовані оголені тіла, натуралістичні форми та збалансовані пропорції, які греки вдосконалили протягом століть практики

ХТО СТВОРИВ РИМСЬКЕ МИСТЕЦТВО?

Ми **небагато знаємо** про те, хто створював римське мистецтво через брак документальних свідчень

Давньоримські твори, такі як «Природна історія» Плінія Старшого, **мало уваги приділяли сучасним римським художникам** і більше зосереджувалися на грецьких художниках минулого

Як наслідок, тодішні вчені не згадують конкретних художників

«Сад», фреска з триклінія (їдальні) вілли Лівії Друзілли в Пріма Порта, 30 – 20 рр. до н. е.

ЩО СТВОРЮВАЛИ У РИМСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ?

Саркофаг Людовізі
«Битва римлян і варварів»,
близько 250 – 260 рр. н. е., мармур,
висота 150 см, Палаццо Альтемпс,
Національний римський музей, Рим

Римське мистецтво охоплює як **приватне мистецтво**, створене для римських будинків, так і **мистецтво для громадського простору**

Елітний **римський будинок** давав власнику можливість продемонструвати своє багатство, смак та освіту – настінні розписи, мозаїки та скульптурні композиції поєднувалися з предметами розкоші

Римське **поховальне мистецтво** включало портретні бюсти, настінні рельєфи в гробницях, рельєфи саркофагів, розписні фаумські портрети, що клалися на мумії

У громадській сфері переважали роботи, створені на **замовлення імператорів**, такі як портрети імператорської родини або лазні, прикрашені копіями класичних статуй

Тріумфальні арки та колони відзначали перемоги, зображували війну, успіхи імператора у внутрішній та зовнішній політиці

У релігійному мистецтві створювали храми, культові статуї

Колона Траяна, присвячена імператору Траяну на честь його перемоги над Дакією (нині Румунія) у 101 – 102 та 105 – 106 рр. н. е., мармур, 113 р. н. е., Рим

СВІТОГЛЯД ТА МІФОЛОГІЯ ЕТРУСКІВ

РЕЛІГІЯ ЕТРУСКІВ

Етрусська релігія складається з набору історій, вірувань та релігійних практик етрусської цивілізації, що виникли у **VIII ст. до н. е.**

Етрусська релігія мала **зв'язки** з ранньою **культурою Вілланова** залізної доби, зазнала значного **впливу міфології Стародавньої Греції та Фінікії**, а також спільні риси з **римською релігією та міфологією**

Коли етрусська цивілізація була асимільована Римською республікою **в IV ст. до н. е.**, етрусська релігія та міфологія були частково **включені до давньоримської культури**

«Сфінга», фрагмент розпису етрусської гробниці, вплив грецької міфології

Етруське дзеркало V ст. до н. е.
із зображенням троянського жерця Калхаса
в ролі гаруспіка (жерця-провидця).
Калхас зображений в позі віщуна по печінці:
ліва нога спирається на камінь,
лівою рукою він тримає печінку тварини,
а правою тлумачить знаки

УЯВЛЕННЯ ПРО СВІТ: ВЕРТИКАЛЬНИЙ ТА ГОРИЗОНТАЛЬНИЙ ПОДІЛ

Етруски уявляли, що Всесвіт
поділяється на **три частини**,
верхня з яких відповідала
небу, середня – **земній**
поверхні, нижня – **підземному**
царству

У верхній частині – на небі за
розташуванням світил та
природними явищами етруски
передбачали долю людини,
роду, народу

Нижня невидима частина
недоступна живій людині,
вважалась місцем, де жили
підземні боги і демони (духи),
була царством мертвих

Етруське бронзове дзеркало V ст. до н. е.
із зображенням троянського жерця
Калхаса в ролі гаруспіка

За уявленнями етрусків
середня та нижня структури
поєднувались ходами у вигляді
розломів у земній корі, по
яких спускалися душі
померлих

Аналоги таких розломів
у вигляді ями (*mundus*)
споруджувались у кожному
етрусському місті для
принесення жертв підземним
богам і душам предків

Окрім уявлення про поділ світу
по вертикалі, існувало
уявлення про горизонтальний
поділ на чотири сторони світу;
в західну частину розміщували
злих богів і демонів, а в східну
– добрих

ЕТРУСКІ ПРОВИДЦІ

Для етрусків **релігія мала важливе значення** та глибоко проникала в їхній індивідуальний спосіб життя

Етруски вірили, що їхня **релігія була їм відкрита провидцями**, двома головними з яких були:

- **Тагес / Тагет** – народжена із зораної землі дитина з обличчям старого, яка була обдарована передбаченням (його сутність не досить зрозуміла)
- **Веґоя** – німфа-пророчиця

Етруски не приймали жодних рішень без **звернення за консультацією до богів** та отримання від них **знаків**

Такі практики пізніше були перейняті римлянами

Магістрат Вел Сатіс спостерігає за випусканням птаха, ймовірно, у сприятливому ритуалі, гробниця Франсуа, рисунок-реконструкція Карло Руспі, 1862

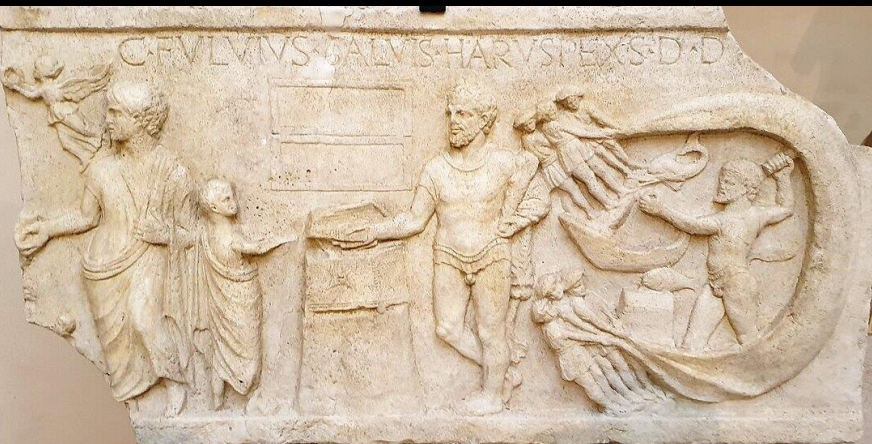
ЕТРУСЬКА ДИСЦИПЛІНА – ТЛУМАЧЕННЯ БОЖЕСТВЕННИХ ЗНАКІВ

«Етруська дисципліна» (від лат. *disciplina* – «вчення», «настанова», «наука») – вчення про тлумачення божественних знаків і техніку ворожіння, складалася з книг, що зберігалися жерцями як таємне знання

Ці тексти не дійшли до нашого часу, але збереглися свідчення про них, де зібрані були теорія і правила гадань за внутрішніми органами тварин, за ударами блискавки, релігійні методи заснування міст і святилищ, осушення полів, формулювання законів, вимірювання простору і поділ часу, про потойбічний світ та правила інтерпретації чудес

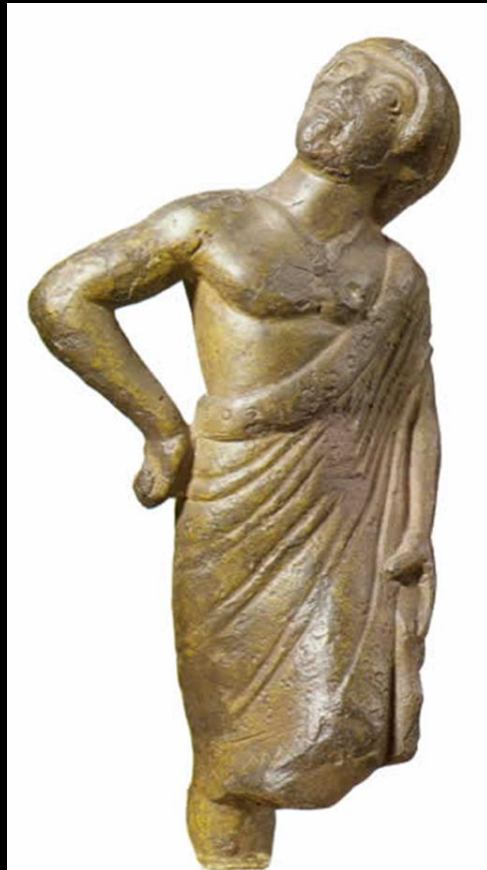
Печінка з Фалерій, теракотова модель печінки барана або вівці для віщувань, 28 x 22 см, 310 – 300 рр. до н. е. Національний музей етруської культури Вілла Джулія в Римі

Рельєф із зображенням жерця-гаруспіка, з римського храму Геркулеса

ГАРУСПІКИ, АВГУРИ, ФУЛЬГУРАТОРИ – ЖЕРЦІ-ПРОВИДЦІ

Гаруспик –
жрець-віщун,
Грегоріанський
музей Ватикану

Авгур –
жрець-віщун,
Лувр, Париж

За віруваннями етрусків **людська доля підпорядковувалася божественній волі**, яку можна було розпізнати в **природних явищах** та земних діях – **ворожінні**

Читання печінки (гаруспіція), тлумачення **польоту птахів** (ауспіція) та тлумачення **блискавок** (фульгуральна дисципліна) були частиною цього вчення

Жерці гаруспіки тлумачили стан нутрощів тварин

Жерці авгури гадали за польотом птахів

Жерці фульгуратори тлумачили спалахи блискавки

Знання про тлумачення за
нутрощами тварин було передане
етрускам Тагесом

Нутрощі (насамперед печінка, але
також легені та серце) містили
знаки, що вказували на
божественне схвалення або
несхвалення

Ці знаки можна було інтерпретувати
на основі зовнішнього вигляду
органів, наприклад, чи була печінка
гладкою, блискучою та повною, чи
шорсткою та зморщеною

Таку традицію ворожіння перейняли
пізніше в етрусків римляни

Магістрат Вел Сатіс спостерігає за
випусканням птаха, ймовірно,
у сприятливому ритуалі, розпис гробниці
Франсуа

ДЗЕРКАЛО ТАРХОНА

На дзеркалі зображений етруський **молодий жрець гаруспик Тархон** (легендарний засновник Тарквинії), який займається **ворожінням по печінці**

Він одягнений в тогу, на голові – конічної форми головний убір жерця, його ліва нога стоїть на камені, у руках він тримає печінку

Позаду нього видно **сонячний диск** з променями, частково захований на хмару

Поруч з молодим жерцем стоїть старший **бородатий жрець Авл**, батько Тархона, у лівій руці він тримає **посох літуус**, права рука піднята до підборіддя

Між двома жерцями – **богиня вказує на печінку**, по краях зображені **оголені боги: Вольтумн** зі списом та **Апулу (Аполлон)** з лавровою гілкою

Дзеркало Тархона з Тусканії,
IV ст. до н. е., прорисовка,
Національний археологічний музей
Флоренції

ДЗЕРКАЛО КАЛХАСА

Згідно з «Іліадою» Гомера, **Калхас** був офіційним **віщуном греків під час Троянської війни**, він отримав від Аполлона дар тлумачити **політ птахів**. **Крила** символізують функцію жерця-віщуна як **посередника між земним і божественними світами**.

Троянський жрець Калхас у ролі гаруспіка гадає по печінці: ліва нога спирається на камінь, лівою рукою він тримає печінку тварини, а правою тлумачить знаки
Етруське бронзове дзеркало, V ст. до н. е.,
Музеї Ватикану, Рим

МОДЕЛЬ ПЕЧІНКИ З П'ЯЧЕНЦИ

Печінка з П'яченци – етруський артефакт, знайдений 1877 р. поблизу Госсоленго, у провінції П'яченца

Це бронзова **модель печінки барана в натуральну величину**, покрита етруським письмом

Написи на печінці – це **імена етруських божеств**

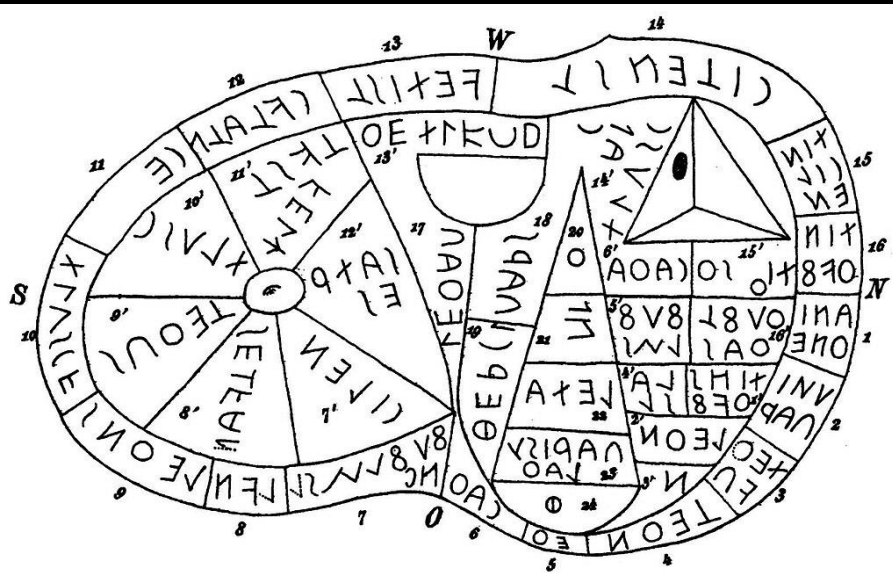
Зовнішній край печінки також представляє **16 секторів як модель космосу**: небо було розділене на 16 секторів, кожен з яких був населений певним божеством – це використовувалося в етруському вченні про блискавку

Вважається, що ця бронзова модель **служила інструментом для жерців під час ворожіння на печінці**

Бронзова модель печінки з П'яченци,
IV – II ст. до н. е.

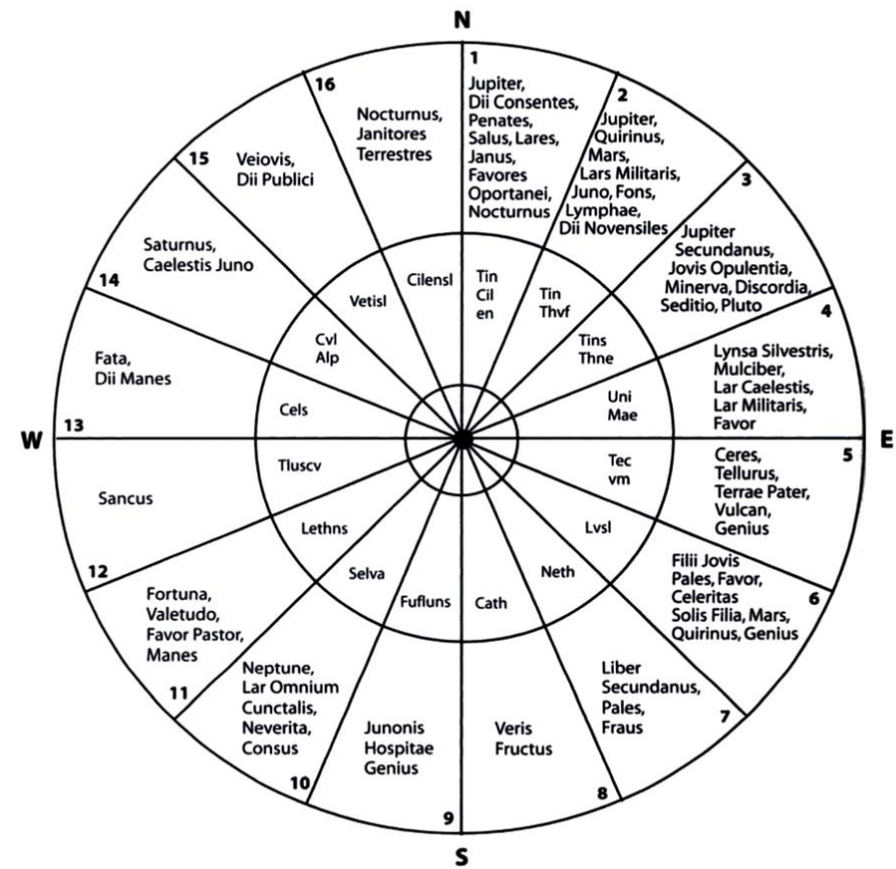
Муніципальний музей П'яченци, Італія

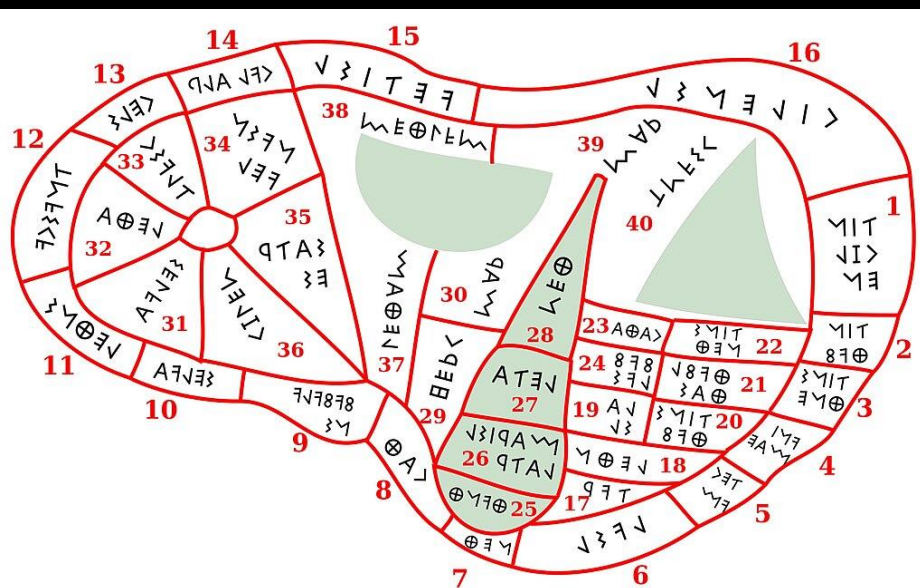
Схематичне зображення печінки з П'яченци

Бронзова модель печінки з П'яченци,
IV – II ст. до н. е.,
Муніципальний музей П'яченци, Італія

Божества 16 небесних регіонів
(зовнішнє коло), за Марціано Капелло,
та бронзова печінка П'яченци
(внутрішнє коло), схема

Схематичне зображення
бронзової печінки з П'яченци

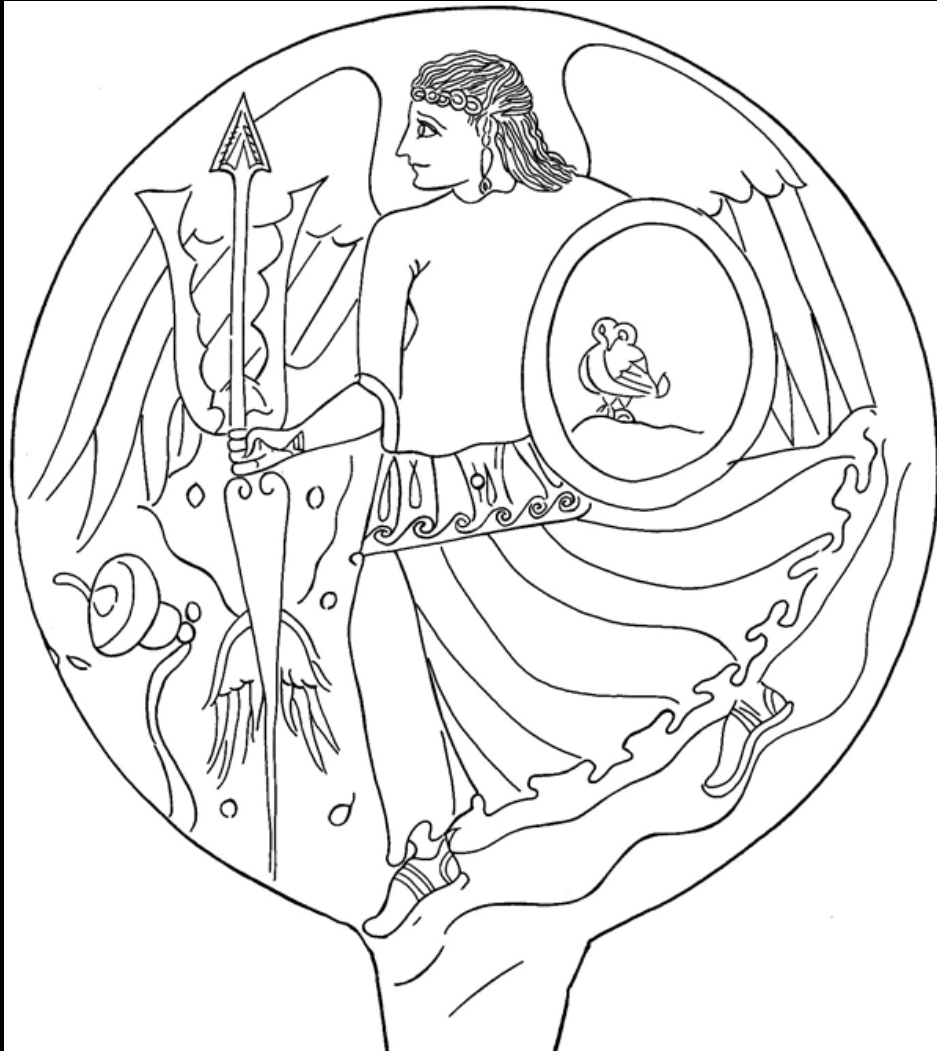
ВЧЕННЯ ПРО БЛИСКАВКУ

Вчення про блискавку (лат. *disciplina fulgural* або *arte fulgural*) було центральною частиною релігійних вчень та практик етрусків

Жрець, який спостерігав та тлумачив блискавку, називався **фульгуратором** (латинське *fulgurator* походить від дієслова *fulgurare* – «спалахувати»)

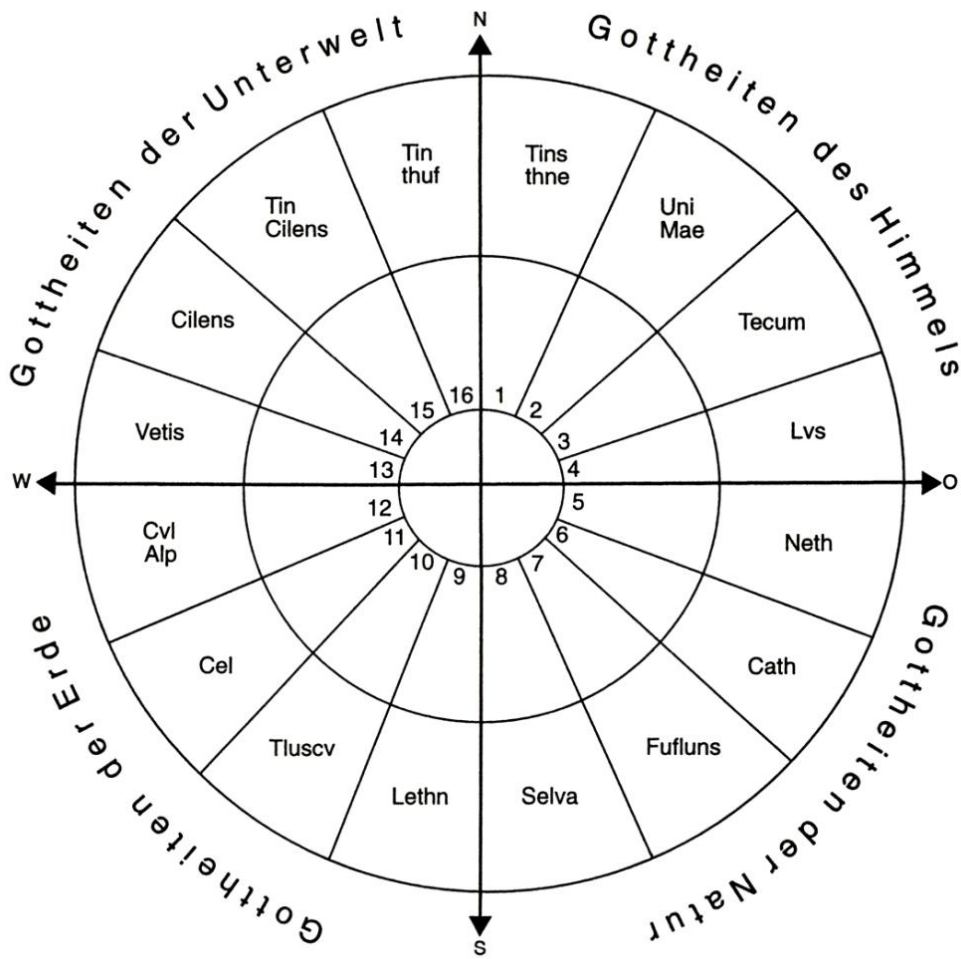
Під час ворожіння основним компонентом був **світловий шлях блискавки**, також гадали і за **звуковим шляхом грому**

Це вивчення природи було настільки важливим для формування римського культу, що **римляни наймали** для нього **етруських жерців-провидців**

Менрва (Мінерва), що несе блискавку, прорисовка етрусського бронзового дзеркала, III ст. до н. е.

Спис та бічні рослини утворюють тризубець – типове квіткове зображення блискавки, бічні симетричні хвилясті рослинні форми, можливо, вказують на звук грому

Небесні області божеств
згідно з вченням про блискавку,
за Фрідгельмом Прайоном

Небо було розділено на чотири квадранти, кожен з яких мав чотири сектори

Чотири області неба, розподілені за сторонами світу, відповідали певним богам

Космос поділявся на чотири концентричні сфери, верхня з яких була ефіром, а нижня – землею

Боги блискавок жили в цих 16 областях храму Неба (лат. *templum caeleste*)

Північно-східний квадрант відносився до вищих богів неба, два південних квадранти – до богів природи та землі, а північно-західний квадрант – до божеств підземного світу

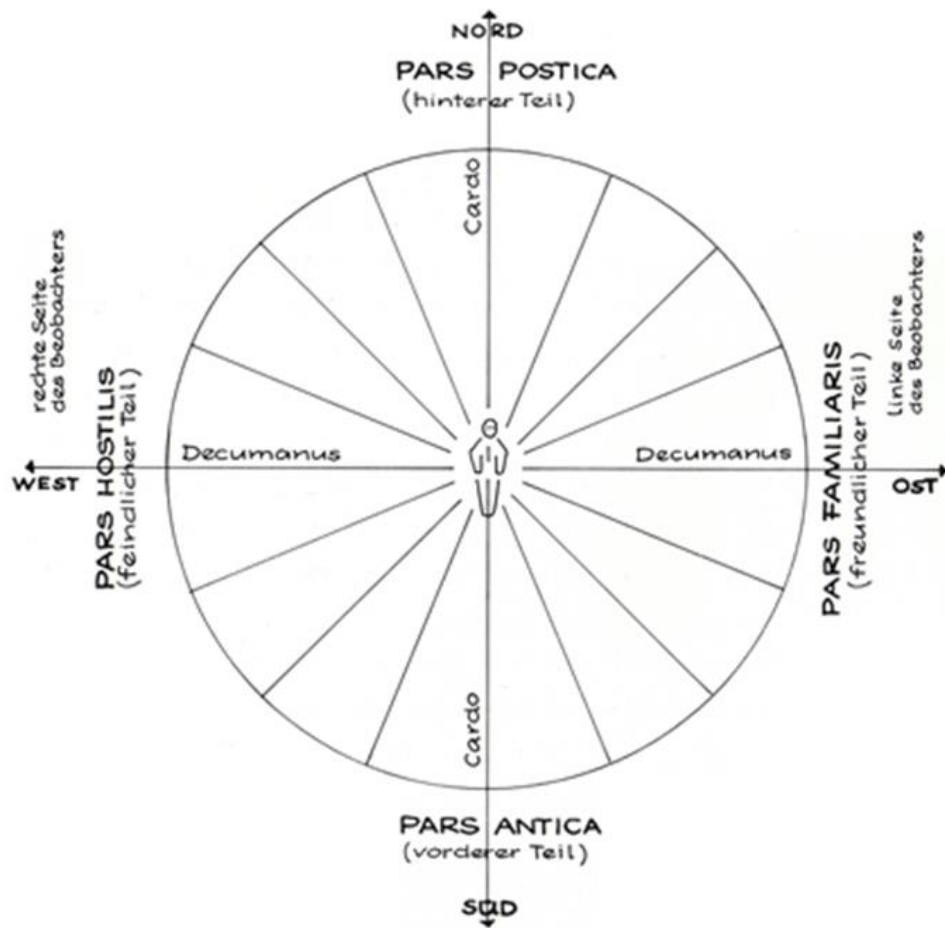

Схема зображує жерця на перехресті головних доріг Cardo і Decumanus під час тлумачення блискавок відповідно до 16 областей неба

Фульгуратор спостерігав за **спалахами блискавок**: ставав на **перетині головних доріг міста – Кардо**, що проходить з півночі на південь, і **Декумануса**, що проходить із заходу на схід, сам він був **повернутий на південь**. На **сході** розміщувалися **добрі боги** (лат. pars familiaris), а на **заході злі боги** (лат. pars hostilis)

Тому спалах блискавки ліворуч вважався добрим знаком, тоді як праворуч – зловісним

Блискавка, що падала з північного сходу і залишалася там, вважалася особливо сприятливою

Вирішальне значення мала точка удару блискавки

Посередині зображення –
Тінія (Зевс / Юпітер)
тримає манубію (блискавку),
прорисовка етрусського бронзового
дзеркала

У етрусків існувало **дев'ять богів**,
які могли посилати блискавки,
тому важливим питанням було те,
хто саме з цих богів послав
блискавку

Лише **головний бог Тінія** (грец.
Зевс, римс. Юпітер), мав **три різні
блискавки**

Блискавка етрусською мовою –
манубія (manubia)

Існувало 11 різних типів блискавок
залежно від області неба,
тривалості, часу доби та пори року

Категорії блискавок тлумачили
залежно від їхньої **руйнівної сили**

Також існувала класифікація **за
кольором** – манубії могли бути
білими або чорними, у Тінії були
криваво-червоні

«Марс з Тоді», бронзова статуя етруських майстрів, Музеї Ватикану

Після спостереження та інтерпретації блискавки необхідно було спокутувати провину за блискавку

Первинним актом спокути було «поховання» блискавки (лат. fulmen condere), яке здійснювалося з предметами, в які вона вдаряла

Місце, куди вдаряла блискавка, огороджувалося та освячувалося

«Могила блискавки» – так називалася скриня, в якій ховали рештки предмета, враженого блискавкою. Скриню розміщували над ямою, викопаною на цьому місці

Поховання присвячувалося богам, які кинули блискавку

Наприклад, відома етруська бронзова статуя «Марс з Тоді» була похована в такому ж ритуальному стані

Етруська вотивна бронзова фігура в елліністичному стилі, II ст. до н. е. У лівій руці жрець тримає скриньку для ладану, а в правій – фіалу чи патеру (неглибоку чашу), яка використовується для наливання ритуальних рідких підношень. Вінок з листя міг носити чиновник під час здійснення жертвоприношення

БОГИ ЕТРУСКІВ

Етруски поклонялися **природним явищам** та богам Місяця і Сонця

Під впливом еллінів етруски **перейняли грецьких богів** Аполлона, Геракла та Персефону як своїх власних і **дали їм інші імена**

ТІНІЯ / ТІН / ТІНС (Зевс / Юпітер) – головний етрусський **бог неба, бог-громовержець**, бог Сонця, дня, погоди

Етруське ім'я Тін означало «день»

Атрибути Тінії – зв'язка блискавок

Тінія мав три типи блискавок – ті, що приносили удачу, попереджали та руйнували

Тінія (Юпітер),
розфарбована теракота, 300 – 250 рр. до н. е.,
Державне античне зібрання в Мюнхені

Уні (Гера / Юнона) –
покровителька царської
влади, **богиня шлюбу,**
родючості, материнства,
дружина Тінія, мати Менрви
та Геракла

Богиня Уні (Юнона), Національний
музей етрусської культури
Вілла Джулія, Рим

Богиня Уні (Юнона)
в етрусському високому
головному уборі тутулусі
500 – 480 рр. до н. е.

Богиня Менрва (Мінерва),
бронзова статуетка, 440 – 420 рр. до н. е.
Британський музей, Лондон

Капітолійська тріада:
Менрва (Мінерва), Тінія (Юпітер), Уні (Юнона),
160 – 180 рр. до н. е.

МЕНРВА (Афіна / Мінерва) –
богиня **мудрості та війни**,
медицини і здоров'я,
материнства, погоди,
мистецтва, покровителька
ремесел і ремісників; могла
посилати блискавки

Її атрибути – спис, щит,
військові шолом та егіда, сова

Тінія, Уні та Менрва складали
етруську **тріаду богів**, згодом
запозичену римлянами

Богиня Менрва (Мінерва),
бронзова статуетка,
440 – 420 рр. до н. е.,
Британський музей, Лондон

Тінія (Юпітер),
бронзова статуетка,
музей Пола Гетті, Малібу

Богиня Уні (Юнона),
бронзова статуетка, Археологічний музей
Флоренції

Менрва (Мінерва) і Геркле (Геркулес),
прорисовка бронзового етрусського дзеркала,
450 – 425 до н. е., Британський музей

ГЕРКЛЕ / ХЕРКЛЕ (Геракл /
Геркулес) – син Тінії та Уні,
бог-воїн, цілитель, герой
і **прародитель етрусків**,
покровитель торгівлі та
мандрівників

Був чоловіком або коханим
богині Менрви, разом з якою
зцілював хвороби

Особливо лікарською
етруски вважали воду, тому
Геркле **поклонялися біля
водойм**

На печінці для гадань він
займав місце поруч
з морським богом Нетусом

Менрва (Мінерва)
з немовлям та Геркле
(Геркулес),
зліва – богиня кохання Туран,
праворуч – богиня Мунту,
прорисовка бронзового
етруського дзеркала,
350 р. до н. е.,
Державні музеї, Берлін

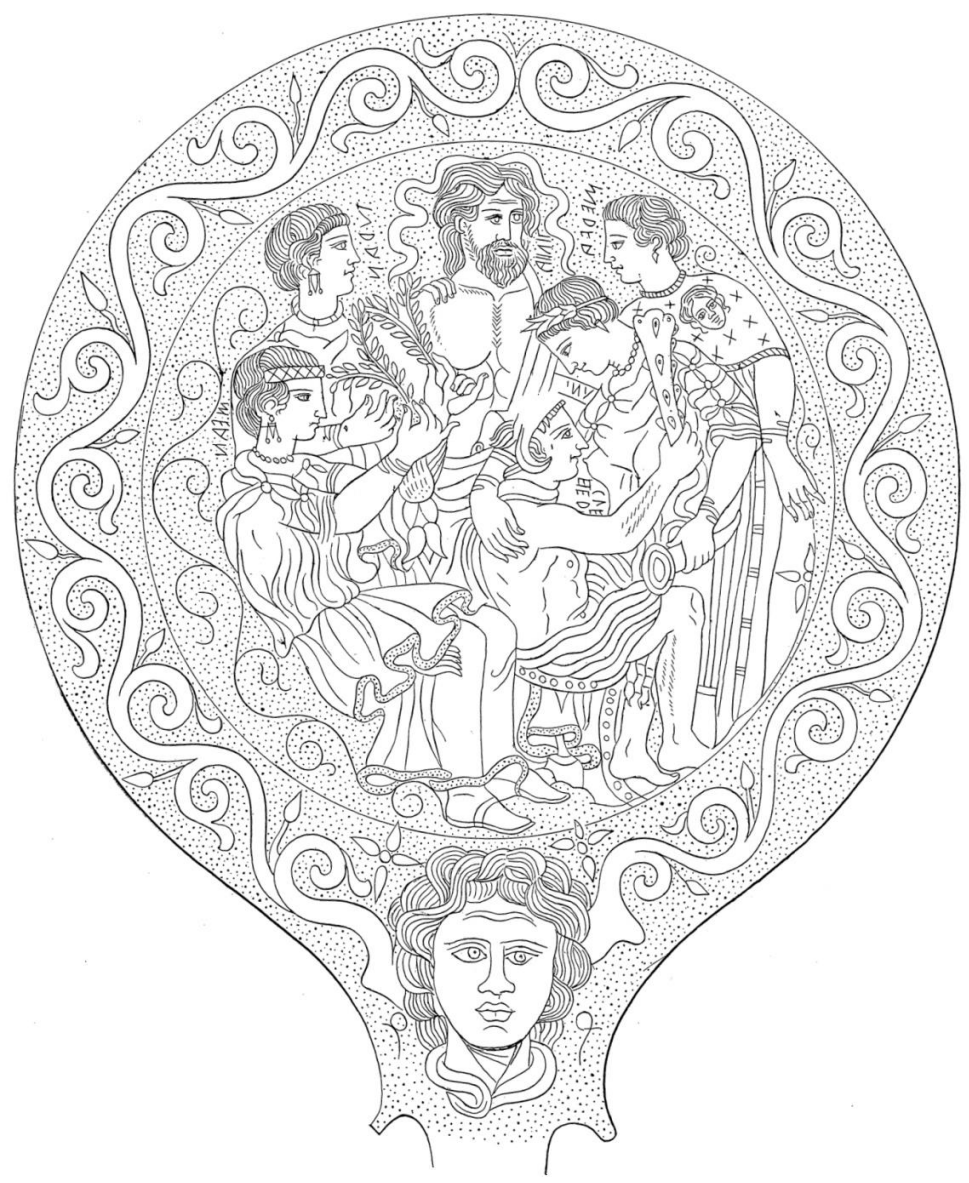
МІФ ПРО УНІ ТА ГЕРКЛЕ

Коли Геркле був ще немовлям, його побачили богині **Уні та Менрва**

Уні вирішила погодувати дитину грудьми, але він з такою силою її стиснув, що богиня кинула дитя

Менрва пожаліла Геркле й віддала годувальниці

Після того, як Геркле став богом, **Менрва стала його дружиною**, а богиня **Уні**, не забувши про вчинену їй біль, **почала з ним ворогувати**, через що той вимушений був мандрувати

Уні годує грудьми Геркле, поруч зображені
Тінія, Уні, Менрва, Туран та Меан,
прорисовка бронзового етрусського дзеркала
III ст. до н. е.

Пізніше Геркле **врятував Уні від лісових демонів бога Фуфлунса**, і богиня змінила своє ставлення до нього

Цим скористався її чоловік - верховний бог Тінія і попросив **Уні всиновити Геркле** в присутності інших богів

Цей **міф подібний до римського**, в якому, за однією версією, мати Геркулеса Алкмена кидає його в лісі, щоб захистити від гніву Юнони, після чого дитину знаходить Мінерва, а також до **грецького**, в якому Зевс хитрістю змушує Геру погодувати маленького Геракла грудьми

Уні годує дорослого Геркле перед божественними свідками,
прорисовка етрусського дзеркала з Вольтерри,
Національний археологічний музей, Флоренція

Бронзова статуетка Геркле (Геркулеса)
в накидці зі шкури Немейського лева,
близько 300 р. до н. е.

Бронзова статуетка Геркле (Геркулеса)
в накидці зі шкури Немейського лева,
з палицею та жертвовною чашею
патерою, Лувр, Париж

Бальзамарій, імовірно, зображує богиню Туран (Венера), III ст. до н. е., Художній музей Волтерс, Балтимор

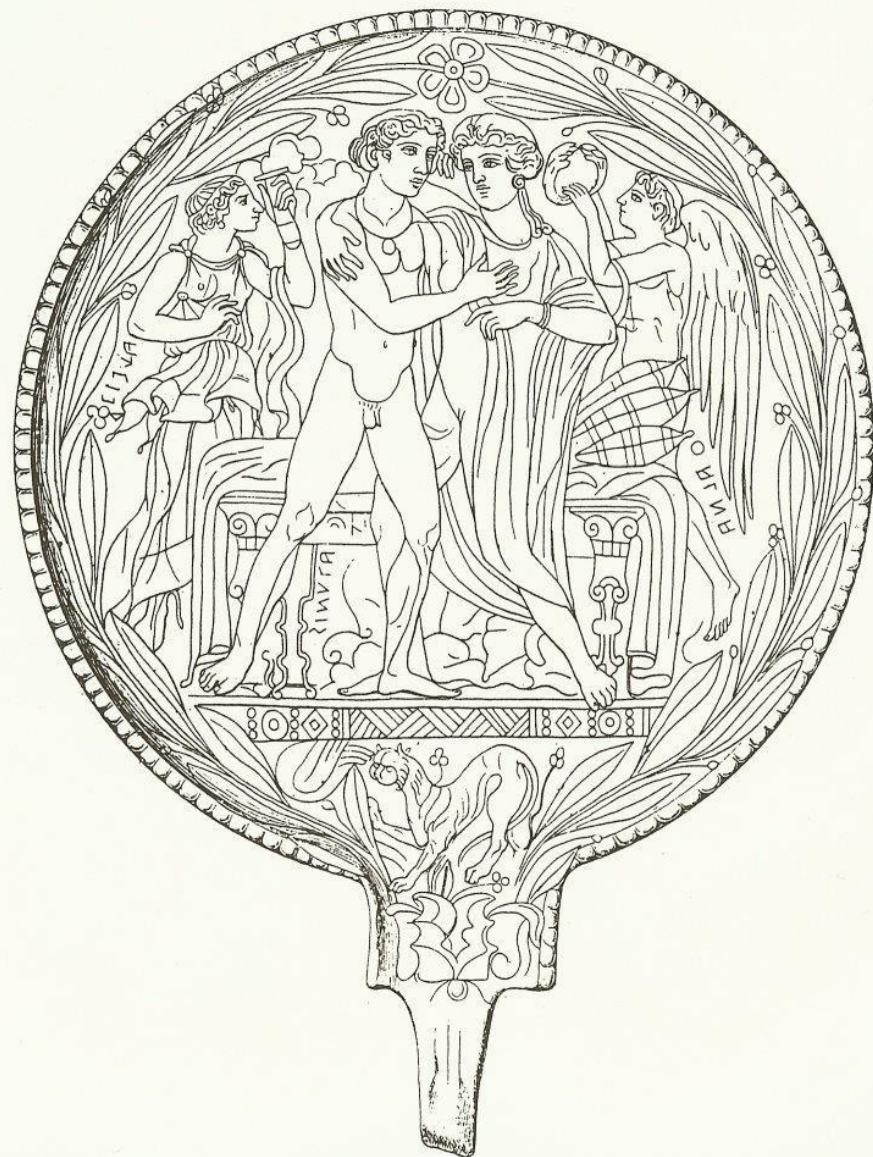
ТУРАН (Афродіта / Венера) – богиня, ім'я якої означало «дарувальниця», вважалася володаркою усього живого, **богиня любові** та гармонії, на честь неї етруски назвали місяць липень (транеус), зображувалася із супутниками леопардами і лебедями, добрими демонами лазами

Гермес веде за собою богинь на «Суд Паріса»: Уні в покривалі, Менвра зі списом, Туран у хітоні
Фрагмент розпису етруської вази, 530 р. до н. е.

Імовірно, богиня Туран (Венера)
Лувр, Париж

«Шлюб Туран і Атуніса (Адоніса)»,
прорисовка етрусського дзеркала,
Національний археологічний музей, Тарквінії

ЛАРАН / МАРІС (Арес / Марс) – бог італійського походження, за однією зі своїх функцій він був покровителем **рослинності та весни**, на честь нього названий місяць березень – Martius; за іншою – бог **війни**, був парюю з Туран (Венерою). Його атрибути – військові обладунки, щит, меч. Маріса часто зображували в образі дитини, був сином Геракла, його могли асоціювати з грецьким богом любові Еросом.

Бог війни Ларан (Марс), бронзова статуетка, Археологічний музей Флоренції

«Марс з Тоді», бронзова статуя, Музеї Ватікану

АПЛУ / АПУЛО (Аполлон) – спершу сприймався етрусками як бог, який охороняв людей, їхні стада та посіви, **бог Сонця**, покровитель музики

Його атрибутами були лук, ліра і лавровий вінок

Бог сонця Аплу (Аполлон) у лавовому вінку та лірою, бронзова статуетка

Бог сонця Аплу («Аполлон з Вей»), статуя з етрусського храму Портоначчо у Вейях, Італія, близько 510 – 500 рр. до н. е.

Бог сонця Усіль (Соль),
деталь етрусської бронзової колісниці,
близько 500 – 450 рр. до н. е.

УСІЛЬ (Геліос / Соль),
міг ототожнюватися з Аплу – **бог**
Сонця, мав крила, зображувався на
колісниці, що виринає з океану

КАТА / КАУТА

(грец. Селена) – етрусська богиня Місяця, була пов'язана з дітонародженням та мала зв'язок з підземним світом, дочка Сонця

ТЕСАН (Еос / Аврора) – богиня ранкової зорі, асоціювалася з Левкотеєю (Білою богинею), яка мала зв'язок з морем, і яка була асимільована з римською Матер Матутою, богинею ранку та пологів

Теракотова голова із зображенням Левкотеї, з Пірґи, Італія, близько IV ст. до н.е., Національний етрусський музей, Вілла Джулії, Рим

АРТІМІ (Артеміда / Діана) – богиня полювання, тварин, цноти, сестра Апулу (Аполлона)

САТРЕ (Кронос / Сатурн) – бог підземного світу, асоціювався з темрявою, покровитель природи і землеробства, рослин, бог-громовержець, міг посилати блискавки з-під землі. Його атрибути – ріг достатку, серп

СЕФЛАНС / СЕТЛАНС (Гефест / Вулкан) – бог вогню, бог-коваль. У місті Популонії Сефланс шанувався під ім'ям **ВЕЛХАНС** (звідси назва римського Вулкана)

Присутність Сефланса в похоронних та вотивних предметах, пов'язаних з майстерністю, вогнем, металургією і трансформацією, свідчить про його ритуальне значення

Сатурн, римська статуя, II ст. н. е.,
Національний музей Бардо, Туніс

Сатурн з серпом,
фреска з Помпей

НЕФУНС / НЕТУНС (Посейдон / Нептун)

– бог криниць, води, моря, його характерні атрибути – тризуб, якір, дельфіни

Аверс і реверс етрусської монети із зображенням Нетунса та тризуба між двома дельфінами, Ветулонія, Етрурія, близько 215 – 211 рр. до н. е.

ФУФЛУНС / ФУФЛУН / ПАХА
(Діоніс-Вакх / Бахус, Лібер) –
бог рослинності та
родючості, вина і щастя

Фуфлунс зображувався то як
життєрадісний юнак, то як
бородатий старець

Його атрибути – жезл тирс,
увінчаний сосновою
шишкою, леопарди

Народження Фуфлуна (Діоніса),
прорисовка етрусського дзеркала,
Національний археологічний музей,
Неаполь

Етрусський бог Кульсанс,
бронзова статуетка,
III ст. до н. е., Музей
Етрусської академії, Кортонна

КУЛЬСАНС / КУЛЬС (римс. Янус) – дволике божество, був еквівалентом римського бога Януса, бог **входів і виходів**, початку і кінця, охороняв ворота в Етрурії

Зображувався з подвійним обличчям, так само як двері мають дві сторони

Римському богу Янусу присвячений був місяць січень (лат. *ianuarii*)

Римський Бог Янус,
Національний
етрусський музей, Вілла
Джулія, Рим

Дволикий бог Кульсанс,
бронзова статуетка, знайдена в Кортоні,
III ст. до н. е., Музей Етрусської академії, Кортонна

Бог вина і родючості
Фуфлунс,
бронзова статуетка

СЕЛЬВАН (римс. Сільван) – етруський бог лісу, покровитель полів, виноградників, худоби, захисник від вовків, згодом був запозичений римлянами

Бог Сільван,
мармуровий вівар, римська робота,
Капітолійські музеї, Рим

Бог Сільван
з дерев'яною лівою
рукою, римська
бронзова статуетка
Британський музей,
Лондон

Богиня Помона, Лувр, Париж

ВОЛЬТУМН (римс. **Вертумн**) – головне божество міста Вольсинії, у період, коли воно стало центром об'єднаних етруських міст

Вольтумна зображували у вигляді злого **чудовиська**, іноді як **божества рослинності** невизначеної статі, іноді у вигляді **воїна**

Ці вигляди, можливо, відображали **стадії трансформації** локального хтонічного божества

ВЕРТУМН (від лат. *Vertere* – перетворювати) – давньоіталійський бог **пір року** та їхніх дарів, зображувався у вигляді садівника з садовим ножом і плодами; був запозичений етрусською міфологією

ПОМОНА – римська богиня **плодів** дерев та достатку, дружина Вертумна

АХЛАЕ (грец. Ахелой) – бог річок

МАЙУС / МАЕ (римс. Майя) – хтонічне божество рослинності, запозичене етрусками з італійської міфології

Річковий бог Ахелой, золота етруска підвіска, Клузій, V ст. до н. е.

ТУРМС (Гермес / Меркурій) – бог підземного світу, провідник душ померлих, посланець богів

Його атрибути – жезл кадуцей з перевитими двома зміями, крилатий капелюх петас, крилаті сандалі

Бог Турмс (Гермес / Меркурій)
у крилатих сандалях,
бронзова статуетка, музей Ешмола
Оксфордського університету,
Велика Британія

Бог Турмс (Гермес / Меркурій),
з жезлом кадуцеєм,
бронзова статуетка з Вульчі,
Лувр, Париж

Монета із зображенням
Турмса в крилатому петасі,
III ст. до н. е.,
Популонія, Етрурія

Бог Турмс (Гермес / Меркурій),
теракота з поліхромним розписом,
з храму Портоначчо, Вейї,
510 – 500 рр. до н. е., Музей етрусського
мистецтва, Вілла Джулія, Рим

Бог Меркурій в петасі,
теракота з поліхромним розписом,
400 – 380 рр. до н. е., Музей етрусського
мистецтва, Вілла Джулія, Рим

АЙТА / ЕЙТА (Аїд / Плутон, Орка) – бог підземного царства, його атрибут – вовча шкура та жезл, обвитий змією

ФЕРСІФАЙ / ФЕРСІПНЕЯ (Персефона / Прозерпіна) – богиня підземного царства

ФЕБРУУС – бог підземного царства, на честь нього названий місяць лютий (лат. februarius)

Айта, голова якого вкрита вовчою шкурою, гробниця Орка, Тарквінія

Айта (Аїд, Плутон) праворуч, Ферсіпнея (Персефона) посередині, очолюють загробну процесію, гробниця Орка II, Тарквінія

Окрім культу богів у етрусків існував **культ злих і добрих демонів**

Демони часто зображувались як супутники та слуги богів

ХАРУ / ХАРУН / ЧАРУН (грец. Харон) – **демон смерті**, свідок смертних мук, вісник смерті

Під впливом грецької міфології – **провідник душ померлих** у підземне царство, перейнявши цю роль у Турмса (грецького Гермеса)

Він мав кабанячі ікла, тваринні гострі вуха, дзьоб чи гачкоподібний ніс, синю чи зелену шкіру, крила, на голові ковпак

Головним його атрибутом був **молот** на довгій ручці (чи **подвійна сокира**)

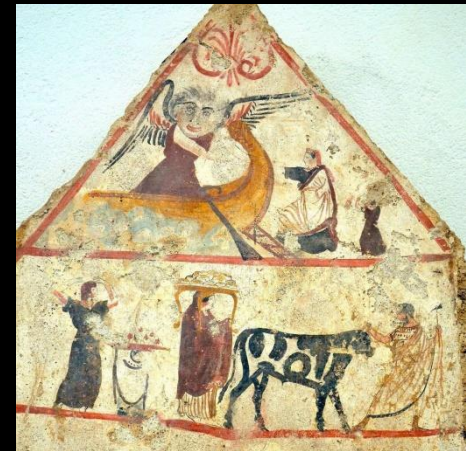
Бог Хару з молотом, фрагмент розпису вази

Харун з молотом,
розпис в гробниці Орка II,
Тарквінія, IV ст. до н. е.

Етрусська чаша з головою бога Чаруна (Харона),
на виставці в музеї Державного античного зібрання у Мюнхені

Поєднані риси
грецького бога
Харона та етрусського
бога Хару,
фреска з гробниці
в некрополі
Андріуоло, Пестум,
340 р. до н. е.

Богиня Вант

ВАНТ / ВАНФ – демон смерті, була крилатою, зв'язуючою між людьми та загробним світом, своїм поглядом посилала людям смерть, допомагала хворим наприкінці життя, супроводжувала душі померлих, охороняла їх та відкривала ворота цього світу, можливо, дружина Хару

Вант **судила мертвих** за їхніми вчинками на землі

Атрибути Вант – **смолоскип**, яким вона освітлювала шлях у підземному світі, **сувій** або диптих в руці, **ключ і меч**

Вант, на відміну від загрозливого Хару, зображувалася як доброзичлива по відношенню до померлих богиня

Харун і Вант,
фрагмент фрески в етрусській гробниці Аніні
поблизу Тарквінії, середина III ст. до н. е.

«Жертвоприношення троянських полонених», крилата богиня Вант і Хару з молотом, розпис етрусської гробниці Франсуа у Вульчі та реконструкція розпису

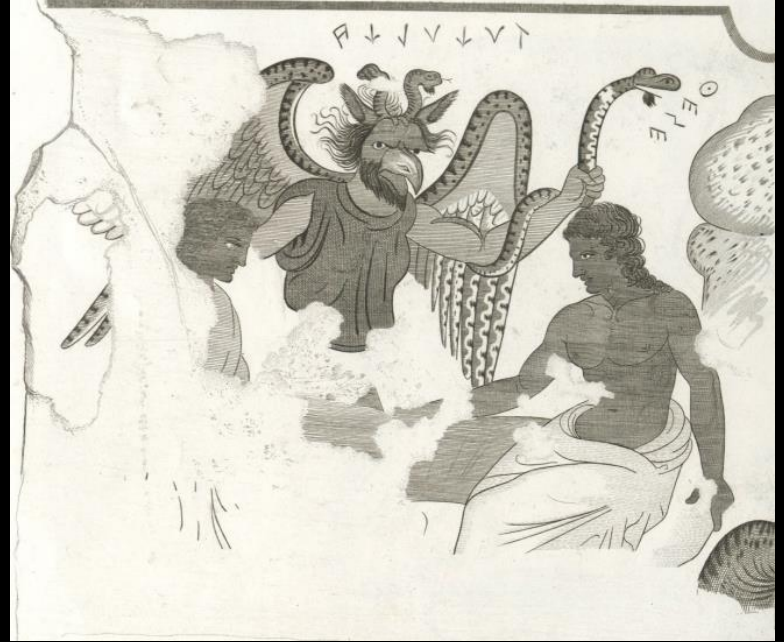
Демон Тухульха погрожує Тесею, розпис в гробниці Орка II, IV ст. до н. е., рисунок реконструкція 1870

ТУХУЛКА / ТУХУЛЬХА)– демон підземного світу, подібний до Хару, в його образі поєдналися людські та звірині риси, міг зображуватися **змієволосим та крилатим**, його атрибутом був **двозубий жезл**

Хару і Тухулка часто зображуються разом як свідки або виконавці волі богів підземного царства

«Прощання Алкестіди з Адметом», ліворуч – бог Хару з молотом, праворуч – демон Тухулка. Фрагмент етрусської вази, прорисовка Джорджа Денніса 1848 р.

Демон Тухулка, охоронець космічного порядку підземного світу, погрожує Тесею, який порушив етруське табу на вхід до підземного царства Аїда. Розпис в гробниці Орка II, IV ст. до н. е., рисунок реконструкція 1870 р.

Лаза з посудиною алабастром та парфумами,
прорисовка бронзового дзеркала,
Метрополітен-музей, Нью-Йорк

ЛАЗА / ЛАСА (римські лари) – добрий дух у вигляді **молодої оголеної крилатої жінки**, часто зображувалась на дзеркалах та поховальних урнах у сценах, пов'язаних з коханням, **супутниця богині Туран (Венери)**

Лазі допомагали людям, зокрема жінкам у дітонародженні

Атрибутами Лазі були **дзеркало**, таблички з грифелем, **квіти**

За аналогією з римськими **ларами**, імовірно, лازی були добрими божествами, **покровителями дому, сім'ї і домашнього вогнища**

Богиня кохання Туран (у центрі), Атуніс (ліворуч) і Лаза (праворуч), прорисовка етрусського бронзового дзеркала

Римський бог Лар з рогом достатку, бронзова статуетка, I ст. н. е., Національний археологічний музей, Мадрид

МАНИ (римські мани) – добрі та злі демони, духи, душі предків

ГЕНІЇ (від лат. genius «дух») (грец. демони, даймони) – у римській міфології: духи-хранителі людей, предметів та місцевостей, відали появою на світ, визначали характер людини чи атмосферу місцевості

Поняття про **людську геніальність** буквально означає покровительство доброго духа-генія

Геній захищав людину від впливу злих духів, що несли хвороби і невдачі

Атрибут генія – **змія**

Зображували геніїв у вигляді юнака, а іноді й бородатого чоловіка

Римське божество Геній, I ст. н. е., Національний археологічний музей, Мадрид

Домашній вівтар в будинку в Геркуланумі, слугував для підношень пенатам і ларам

ПЕНАТИ – у римській міфології: боги-хранителі та **покровителі домашнього вогнища**, а також усього римського **народу**

У римський період кожна сім'я мала зазвичай двох пенатів, зображення яких виготовляли з дерева, глини або каменю

Зберігалися **статуетки лар і пенатів** у закритій **шафі лараріумі** біля вогнища, де збиралися усі члени родини

Лараріум з будинку в Помпеях

Фреска лараріума з римської вілли поблизу Помпей, I ст. до н. е.

Лараріум знаходився на кухні, де біля вогнища шанували домашніх божеств. Зображені лари, пенати і генії, які захищали дім. Також зображена голова кабана та шампури з м'ясом – підношення божествам

СВІТОГЛЯД
ТА МІФОЛОГІЯ
РИМЛЯН

РИМСЬКА МІФОЛОГІЯ

Статуя Мінерви, яка сидить, фрагмент,
кінець I ст. до н. е. – початок I ст. н. е.,
Палаццо Массімо алле Терме, Рим

Створюючи свою міфологію, римляни багато **запозичили у греків, а етруські ритуали** почали сприймати як свої власні, проте у них були й традиційні **боги та герої**

Наділені практичним розумом, римляни надавали перевагу дії, а не абстрактним міркуванням, тому **римська релігія скоріше нагадувала угоду з богами** за принципом: даю, щоб і ти дав

ТРАДИЦІЙНІ РИМСЬКІ БОЖЕСТВА

Давні римські божества уособлювали **сили природи**, серед яких найбільш відомі:

ФОНС – бог джерел і річок

РОБІГ – захищав колосся від хвороб

ФЛОРА – богиня квітів

ПОМОНА – богиня плодів

СІЛЬВАН – охоронець гаїв

ФАВН – охоронець стад

ТЕРМІН – бог кордонів, межовий камінь

Богиня квітів Флора, фреска з вілли Аріадни в Стабіях, I ст. до н. е.

Деяких з **традиційних римських богів** виділяли особливо:

ЯНУС – дволикий бог входів і виходів, усіх просторових начал, йому присвячували перші дні місяця, перший місяць року, міські ворота і двері осель

САТУРН – бог, якого вшановували на святі закінчення року. Під час свята сатурналій, яке є прообразом карнавалів, слуги та вельможі обмінювались одягом і ролями

МАРС – первинно був богом початку цвітіння, згодом став богом війни. До Юлія Цезаря рік починався місяцем, який носив ім'я Марса (лат. Martius, український березень). У першу повню з Рима виганяли Мамурія Ветурія (старого Марса) у вигляді людини, одягненої у звірину шкуру

Колосальна статуя Марса
Ультора (Месника), 125 р. н. е.,
Капітолійські музеї, Рим

ВЕСТА – богиня вогню і домашнього вогнища, мала велике значення для життя міста, їй поклонялися в круглому храмі з вогнищем всередині, подібному до найдавніших римських жител

Веста на ларарії,
I ст. н. е., фреска з будинку в Помпеях

Статуя весталки,
Римський форум, Рим

РИМСЬКІ ЖЕРЦІ

У Римі офіційно існував впливовий інститут жерців, очолюваний **Верховним понтифіком**, якого обирали довічно. Він визначав календар свят, сприятливі та несприятливі дні, призначав весталок і фламнів

ПОНТИФІКИ – утворювали раду п'ятнадцяти, повідомляли магістратам релігійні формули для виголошення, складала анали – хроніки політичних і релігійних подій року

ВЕСТАЛКИ – шість жриць богині Вести, які підкорювалися головній весталці, піклувалися про міське вогнище і міські пенати, готували суміш з товченого зерна і солі для посипання жертвних тварин. Весталок обирали з дівчат 6 – 10 років. Протягом 30 років служіння вони дотримувалися цноти. За порушення цієї обітниці їх живцем закопували в землю

Весталки, рел'єф з Аргідженто,
Археологічний музей Салінаса, Палермо

Вівтар із зображенням імператора Августа в образі авгура, який тримає жезл літуус, а біля його ніг – священна курка, 63 р. до н. е. – 14 р. н. е., галерея Уффіці, Флоренція

ФЛАМІНИ – п'ятнадцять жерців, кожен з яких служив певному божеству

АВГУРИ – сім жерців, які вгадували волю богів і провіщали майбутнє за польотом птахів. Своїм жезлом літуусом вони креслили на землі дві перехресні лінії (з півночі на південь – *cardo*, та зі сходу на захід – *decumanus*) і починали передбачення. Слово «інавгурація» означало благословіння авгурів та церемонію вступу на посаду

ГАРУСПІКИ – визначали прихильність богів за нутрощами тварин

ДЕЦЕМВІРИ – визначали ритуали для відвернення напророчених лих

ФЛЕЙТИСТИ – були постійними учасниками публічних церемоній

Рельєф вітваря із зображенням імператора Августа в образі
авгура, який тримає жезл літуус та священною куркою біля ніг,
63 р. до н. е. – 14 р. н. е., галерея Уффіці, Флоренція

РОДИННІ КУЛЬТИ І РИТУАЛИ

Римляни вшановували **богів-охоронців дому і сім'ї**, вівтар яких знаходився поряд з вогнищем

Два **ПЕНАТИ** опікувалися коморою, їм курили фіміам у свята і щоденно спалювали дещицю їжі

ЛАРА – жив у домашньому вогнищі, його вшановували щомісяця 1-го, 9-го та 15-го числа, а також в особливих випадках

Домашнє вогнище прикрашали квітами і гірляндами. Якщо хтось помирав, для очищення дому ларам жертвували вівцю. Наречена дарувала їм монету на честь свого одруження

Лараріум з фігурками домашніх божеств з будинку Ветіїв в Помпеях, I ст. н. е.

Лараріум у триклінії,
будинок Ефеба, Помпеї

Лараріум у термopolії, Помпеї

ГЕНІЙ сприяв главі сімейства і був охоронцем шлюбного ложа
Його зображували зазвичай у вигляді змії, як Зевса на грецьких вогнищах або людини в тозі (плащі)

МАНИ – добрі духи померлих предків, які сприяли живим
Їх вшановували здебільшого в лютому

ЛЕМУРИ, або ЛАВРИ були привидами злочинців і тих, хто не був належно похований

У свято лемурій у травні глава сімейства опівночі з покритою головою кидав їм чорні боби – символ відродження – і просив їх повернутися до своєї підземної обителі

Лараріум з термополія в Помпеях
Зображені лари і пенати, Меркурій з жезлом кадуцеєм та змій – дух-охоронець

Лараріум
з будинку Ветіїв, Помпеї

Зображені домашні божества: два лари тримають у руках ритони, з яких виливається жертвне вино, посередині геній з жертвовною чашею патерою, попереду – змії, що збирається з'їсти яйце

Лараріум
з будинку Криптопортика в Помпеях

Зображені образи повинні були забезпечити процвітання сім'ї та захист і безперервний зв'язок у родині.

На фресці: Меркурій з жезлом кадуцеєм – покровитель торгівлі, який мав зв'язок з підземним світом предків; змій – дух-охоронець удачі та інша змія, що огортає вівар, на якому лежить яйце.

Сад з рослинами і птахами та павич символізують відродження, душу та її трансформацію

ДЕРЖАВНІ КУЛЬТИ

Територія міста Рим була священна, всі засновані пізніше міста будували за його зразком: місто оточували ровом й орієнтували по двох осях

У центрі була площа з храмами і адміністративними будівлями, колодязь (ворота Аїда чи етрусько-римського його аналога – Орка), з якого в певні дні виходили душі померлих

Як і в кожному домі, було загальноміське вогнище в храмі Вести: римський народ загалом, як і кожен громадянин, мав геніїв, ларів і пенатів

У період імперії Рим обожнювали: на його честь будували храми, як і на честь Фортуні – богині його долі

Покровителями Риму були боги Янус, Сатурн, Марс і Юпітер

Богиня удачі Фортуна, римська скульптура за грецьким зразком IV ст. до н. е.

Римські храми використовували **для державних справ:**

- у храмі Сатурна зберігалася державна скарбниця;
- у храмі Януса оголошували війну або мир;
- у храмі Беллони, подруги Марса, приймали іноземних послів і полководців-переможців

У великі **свята** ніхто не працював, римляни любили **видовища**, урочисті процесії, **жертвоприношення** на честь богів

Етруські **спортивні змагання**, пов'язані з релігійними святами та культом померлих, здобули популярність у Римі: метання списа, метання диска, боротьба, **перегони на колісницях та гладіаторські бої**

Статуя актора в костюмі сатира Силена, середина II ст. н. е., Римський національний музей Палаццо Массімо, Рим

ЗАПОЗИЧЕНІ ГРЕЦЬКІ БОЖЕСТВА

Римська релігія формувалася упродовж віків, запозичуючи щось в інших народів

Поступово традиційних **римських богів стали ототожнювати з грецькими богами**, хоча існувала певна відмінність. Так, римська богиня краси Венера стала богинею удачі й перемоги

Індивідуальність грецьких богів поволі спрощувалася, а статус деяких старих римських богів змінився: Янус і Сатурн поступилися першістю Юпітеру

Богиня перемоги Вікторія (грец. Ніка) з рогом достатку, бронзова статуетка періоду Імперії

РИМСЬКІ ТА ГРЕЦЬКІ БОГИ

ЮПІТЕР – Зевс

ЮНОНА – Гера

НЕПТУН – Посейдон

ПЛУТОН, ОРК – Аїд

ВЕНЕРА – Афродіта

ЦЕРЕРА – Деметра

ПРОЗЕРПІНА – Персефона

МІНЕРВА – Афіна

ВУЛКАН – Гефест

БАХУС, ЛІБЕР – Діоніс

МАРС – Арес

САТУРН – Кронос

ВЕСТА – Гестія

Венера Салустія з Амуром, римська мармурова статуя II ст. н. е., музеї Ватикану, Рим

МІСТИЧНІ РЕЛІГІЇ ТА КУЛЬТИ

Бог Мітра, римська статуя
II ст. н. е., музеї Ватикану, Рим

Поступово в ході завоювань нових територій мислення римлян змінювалося під впливом елліністичної культури і східних містичних релігій

Традиційні культури забували, обряди втрачали сенс

Культи фрігійської Кібели й єгипетської Ісіді – богинь родючості, Діоніса чи Мітри, були дуже популярні, адже вони обіцяли воскресіння після смерті

Поширюючись серед принижених верств населення (рабів, жінок, солдатів), такі культури затверджували рівність, відкинуту суспільством

Усі культури, особливо культ Ісіді, були пишними й видовищними: екзотичний одяг, музика, дійства пробуджували у людей містичні почуття

Мітра, який вбиває бика,
у композиції зі змією,
скорпіоном та собакою,
близько 200 р. н. е.,
Археологічний музей,
Венеція

ІУДЕЇ ТА ХРИСТІЯНИ

Іноді боги-мученики (Осиріс, Серапіс, Аттіс, Ваал, Мітра, Діоніс) асоціювалися з біблійним богом

У Римі жила впливова **іудейська община**, її члени не присягали імператору і користувалися свободою віровизнання. Іноді цю релігію без храмів і статуй забороняли в Римі

Християни (послідовники Ісуса Христа), не маючи офіційного статусу, не підкорялися імператорському культу

Періоди терпимості змінювалися переслідуваннями, залежно від імператорів

Християнство здобуло верх над офіційною релігією **після 324 р.**, за часи правління імператора Костянтина

Ранньохристиянська статуетка «Христос Добрий пастир», близько 300 – 350 рр. н. е., з катакомб Доміцилли, Рим

КУЛЬТ ІМПЕРАТОРА

Офіційно культ імператора з'явився за **Октавіана Августа** (близько 27 р. до н. е.)

Юлій Цезар за життя не мав царського титулу і не був обожнений, але по смерті в храмі Квіріна – бога землеробів, з яким ототожнювали Ромула, йому поставили статую непереможного бога

Перший імператор Октавіан Август, усиновлений Юлієм Цезарем, вів свій **родовід від Марса і Венери** та їх нащадків Енея і Ромула, він був втіленням **Фортуни** (Долі), яка несла народу добробут. **Обожненого по смерті** Октавіана Августа ототожнювали з Аполлоном

Наступних імператорів **обожнювали ще за життя, ототожнювали з різними богами**, після їхньої смерті з'являлися присвячені їм храми й вівтарі

Статуя генія Августа, I ст. н. е.,
Музеї Ватикану, Рим
Август тримає, подібно генію, риг
достатку та жертовну чашу патеру

ЛЕГЕНДА ПРО ЕНЕЯ – ПРЕДКА РИМЛЯН

Римляни часто запозичували з грецьких джерел для створення власної міфології, зокрема, вони зробили **прародителем своєї цивілізації** одного з **героїв Троянської війни – Енея**, ворога греків-ахейців

Він був сином царя Анхіза та богині Венери, став одним з найхоробріших троянців

Разом з батьком і сином Асканієм (в італійському варіанті названим Юлом) та кількома супутниками він **вирушив зі зруйнованої Трої на пошуки нової батьківщини**

Лоренцо Берніні «Еней, Анхіз і Асканій», 1619 р., фрагмент, галерея Боргезе, Рим
Еней виводить сім'ю з палаючої Трої, у нього на плечах старий батько Анхіз, який тримає урну з прахом предків та фігурками пенатів

Однак **Юнона**, неприхильна до троянців, попросила бога вітру **Еола** наслати на мандрівників бурю

Кораблі почали тонути, наражаючись на скелі. Нептун, зглянувшись на благання Енея, заспокоїв море. Лише сім кораблів досягли берегів **Лівії**

Фінікійське місто Карфаген, засноване царицею **Дідоною**, гостинно зустріло мандрівників. Еней потрапив під чари цариці, проте Венера нагадала йому, що він має досягти землі, обіцяної нащадкам, і герой вирушив в путь

Мандрівники досягли **італійських берегів**, де підступна Юнона збурила проти них ненависть місцевих племен: латинян і рутулів. За допомогою війська етрусків Енею вдалося зламати опір ворогів. Він **узяв за дружину Лавінію**, яка вела родовід від бога Сатурна, і **став засновником римської нації**

Лоренцо Берніні «Еней, Анхіз і Асканій», 1619 р.

ЕНЕЙ В ЦАРСТВІ МЕРТВИХ

З волі богів **Еней** **прибув до Кум**, де поблизу входу до Аїду жила провидиця **Сивіла**. Вона провела його **в царство тіней**, звідки не повертався жоден смертний, **на зустріч з батьком Анхізом**

Еней роздобув золоту гілку, що мала його захищати під час подорожі. За допомогою неї перевізник **Харон** переправив Сивілу та Енея через **річку Стікс** разом з душами померлих. На тому березі вхід до царства **Плутона** чатував триголовий пес **Цербер**. Сивіла кинула йому чарівного коржика і приспала

Еней оминув поля скорботи, потім потрапив до Елізіума – полів блаженних, де зустрів батька. **Анхіз передрік, що нащадки Енея стануть засновниками Риму** і від них будуть походити багато поколінь царів

Плутон і Цербер, II ст. н. е.,
Археологічний музей Іракліона

ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНУВАННЯ РИМУ

Цар Нумітор, нащадок Енея, правив в місті Альба-Лонга

Амулій заздрив брату й усунув його з трону. Щоб не народилися спадкоємці, він вбив двох синів Нумітора, а доньку **Рею Сильвію змусив стати весталкою** (жрицею богині Вести)

Весталкам заборонялося виходити заміж і народжувати дітей протягом 30 років, поки вони були жрицями. У разі недотримання цього правила, їх очікувало жорстоке покарання

Рею Сильвію зустрів **бог Марс** (бог війни і весняної природи, його супутником був вовк), закохався і вона народила **хлопчиків-близнюків – Ромула і Рема**

«Капітолійська вовчиця»,
початок V ст. до н. е., бронза,
Капітолійські музеї, Рим

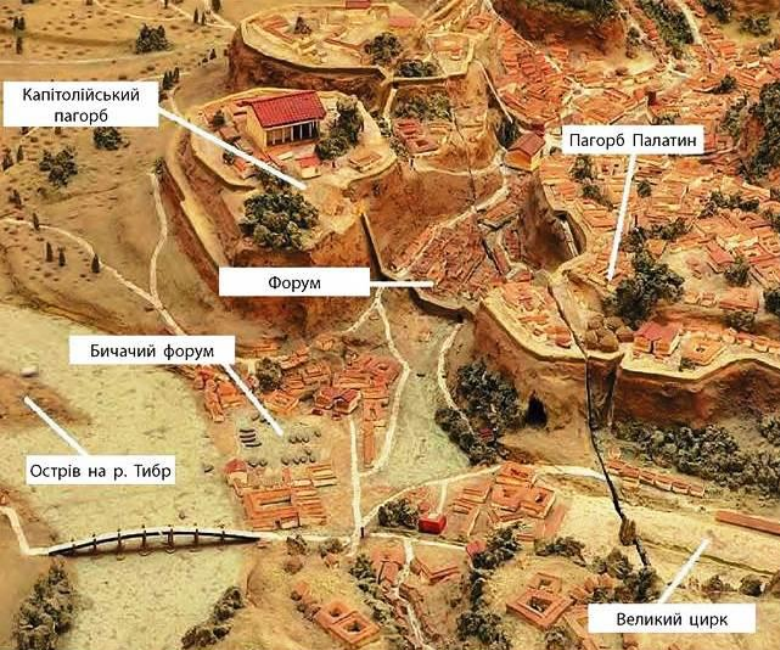
«Капітолійська вовчиця з Ромулом і Ремом»,
римська мозаїка, 300 – 400 рр. н.е.,
Капітолійські музеї, Рим

Амулій, дізнавшись, що Рея-Сильвія народила синів, наказав покласти дітей у кошик на березі річки Тибр

Недалеко від Капітолійського пагорба хлопчиків знайшла та вигодувала своїм молоком вовчиця, яка була послана Марсом

Потім дітей знайшов пастух Фаустул, забрав до себе жити, дав їм імена і виховав

Коли хлопці вирости, вони дізналися про своє походження, повернули владу дідусю, а самі вирішили заснувати нове місто на місці, де були врятовані вовчицею

Брати посіли кожен на своєму пагорбі – **Ромул обрав Палатинський пагорб, Рем – Аветинський**

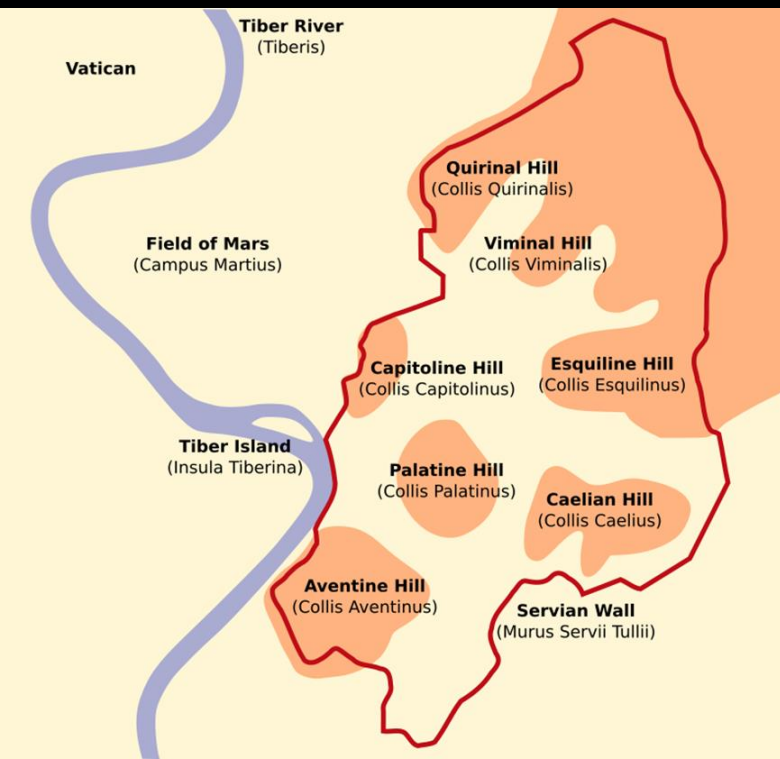
Рем побачив шість яструбів, а над Ромулом пролетіло дванадцять, це був знак богів і **царем обрали Ромула**

Межі міста Ромул окреслив борозною від плуга, хто її переступав, очікувала смерть. Рем перетнув цю священну лінію, тому **Ромул вбив брата**

За іншою версією легенди, брати посварилися через те, що кожен хотів дати назву місту на честь свого імені, **Ромул вбив Рема і назвав місто Рим** (італійською Roma) **на честь себе**. Згодом Ромула обожнили під ім'ям **Квірін**

Існує точна **дата заснування Риму – 21 квітня 753 р. до н. е.**

Сім пагорбів Риму: Квірінал, Вімінал, Капітолій, Есквілін, Палатин, Аветін, Целій

ВИКРАДЕННЯ САБІНЯНОК

Рим був заснований на семи пагорбах, де жили переважно пастухи

У низині між пагорбами була заболочена місцевість, річка Тибр часто виходила з берегів

Ромул почав запрошувати людей з околиць приходити жити в Римі, проте ніхто не погоджувався. Тоді **в Римі дозволили селитися вигнанцям та злочинцям з інших царств, переслідування за якими припинялося, після чого в місто почали прибувати біженці з відусіль**

Однак римлянам **не вистачало жінок**. Ромул влаштував свято на честь Нептуна з пишним бенкетом та іграми і запросив сусіднє плем'я сабіян

Жак Луї Давід «Викрадення сабіянок», 1799, Лувр, Париж

Нікола Пуссен «Викрадення сабіянок», 1634, Лувр, Париж

Усім було цікаво подивитися на нове місто, і сабіняни прийшли сім'ями – з дружинами й доньками

У розпалі ігор римляни почали викрадати дівчат, які стали їхніми дружинами

Сабіняни довгий час намагалися відвоювати й повернути назад своїх доньок

Врешті, сабінянки вийшли між двома арміями й зупинили ворожнечу, було укладено мир і об'єднано обидва народи

Джамболонья «Викрадення сабінянок», 1583, лоджія Ланці, Флоренція

СВІТОГЛЯД

Світогляд давніх римлян був історичним – міф сприймався як справжня історія (зокрема, легенда про заснування Давнього Риму Ромулом і Ремом та точна дата заснування міста), на відміну від грецького міфологічного світогляду, де історія сприймалася як міф (наприклад, історичні події Троянської війни в поемах Гомера «Іліада» та «Одіссея» описані як міфічні історії з присутністю богів)

«Капітолійська вовчиця»,
початок V ст. до н. е., бронза,
Капітолійські музеї, Рим

МИСТЕЦТВО ЕТРУСКІВ

МІСТА ЕТРУСКІВ

У VII – VI ст. до н. е. під вплив етрусків потрапило майже все західне Середземномор'я

Етруски володіли технологіями **обробки металів**, що дозволило сформувати верхівку суспільства – **аристократія та правителі – царі**

Через військові сутички з сусідами етруски будували свої **міста на високих пагорбах**, використовуючи природний ландшафт для захисту, стіни міст укріплювались як фортеці, всередині міста мали розвинену мережу **мостів, каналів та доріг**

У VII – VI ст. до н. е. в етруських містах-державках проживало до 25 000 осіб, що було величезною кількістю населення для тієї епохи

Вольтерра, міська брама, IV – III ст. до н. е.

Етруське місто-фортеця,
Чівіта-ді-Баньореджо, провінція Вітербо

Етрусське місто-фортеця Чівіта-ді-Баньореджо, провінція Вітербо

Етруське місто-фортеця Чівіта-ді-Баньореджо, провінція Вітербо

ІНЖЕНЕРНІ ДОСЯГНЕННЯ ЕТРУСКІВ В АРХІТЕКТУРІ: арка, бетон, дороги, мости, водоканали

В архітектурі етруски застосовували **півциркульні арки** та **циліндричні склепіння**

Для будівництва споруд вони використовували **вулканічний туф** та **будівельний розчин**, до складу якого для міцності додавали **вулканічний попіл чи пісок (пуццолану)**

Етруски будували **моцні дороги** та **мости** на основі аркових конструкцій, прокладали **водогони**

Цими здобутками згодом **скористалися римляни**

Етруська брама в місті Перузія (сучасна Перуджа)

МІСЬКІ БРАМИ

Міські вхідні брами були побудовані у вигляді півциркульного склепіння

Часто замковий камінь та п'яти арки прикрашалися скульптурними головами

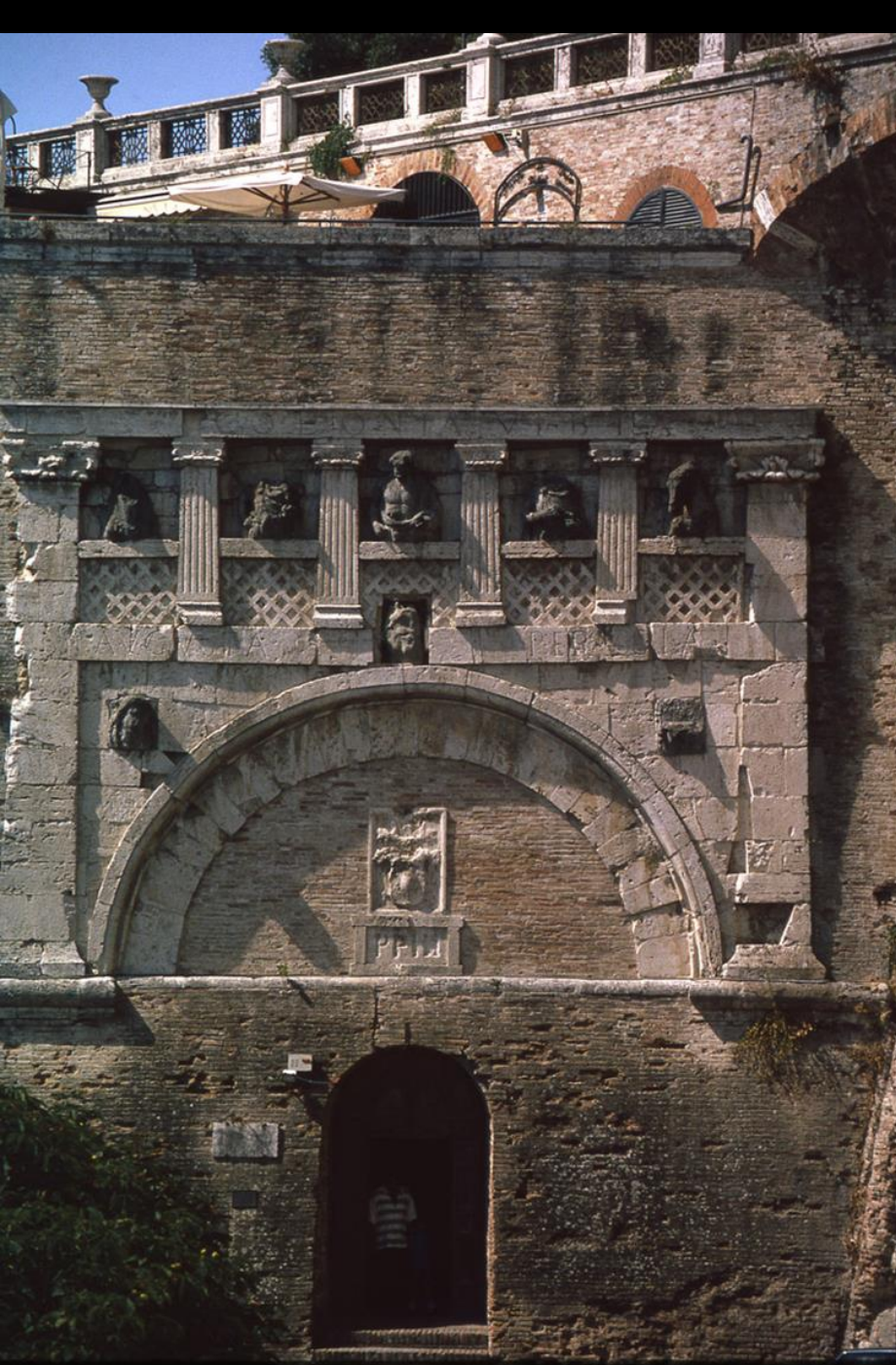
Етрусська брама Порта аль Арко у Вольтеррі, кінець IV – початок III ст. до н. е.

Етрусська брама Порта аль Арко у Вольтеррі, кінець IV – початок III ст. до н. е.

Етрусська брама Порта аль Арко у Вольтеррі, вигляд зсередини міста, кінець IV – початок III ст. до н. е.

МІСЬКА БРАМА ПОРТА МАРЦІЯ В ПЕРУДЖІ

Брама Порта Марція в Перуджі
була вмонтована пізніше
римлянами в стіну

Над вхідною аркою – **рельєфні
зображення фризу з чотирьох
пілястр коринфського ордеру,**
накладені на невисоку
балюстраду

За її перилами видно фігури
Тінії (Юпітера) та Діоскурів, а по
краях – **коні Діоскурів**

Над замковим каменем арки та
в її тимпанах вмонтовані рельєфи
з темного каменю, можливо,
божеств – покровителів міста

Етруська брама Порта Марція, III ст. до н. е.,
у стіні міста Перузія (сучасна Перуджа),
розташована на вулиці Віа Марція

Етруська брама Порта Марція в Перуджі, III ст. до н. е.
Верхня частина аркової брами вбудована в зовнішні стіни Рокка Паоліна в 1540 році

Етрусська брама Порта Марція в Перуджі,
її верхня частина вбудована в пізнішу стіну, III ст. до н. е.

Етрусська брама Порта Марція в Перуджі,
фрагмент, III ст. до н. е.

Етрусська брама Порта Марція
в стіні міста Перузія (сучасна Перуджа),
IV ст. до н. е.

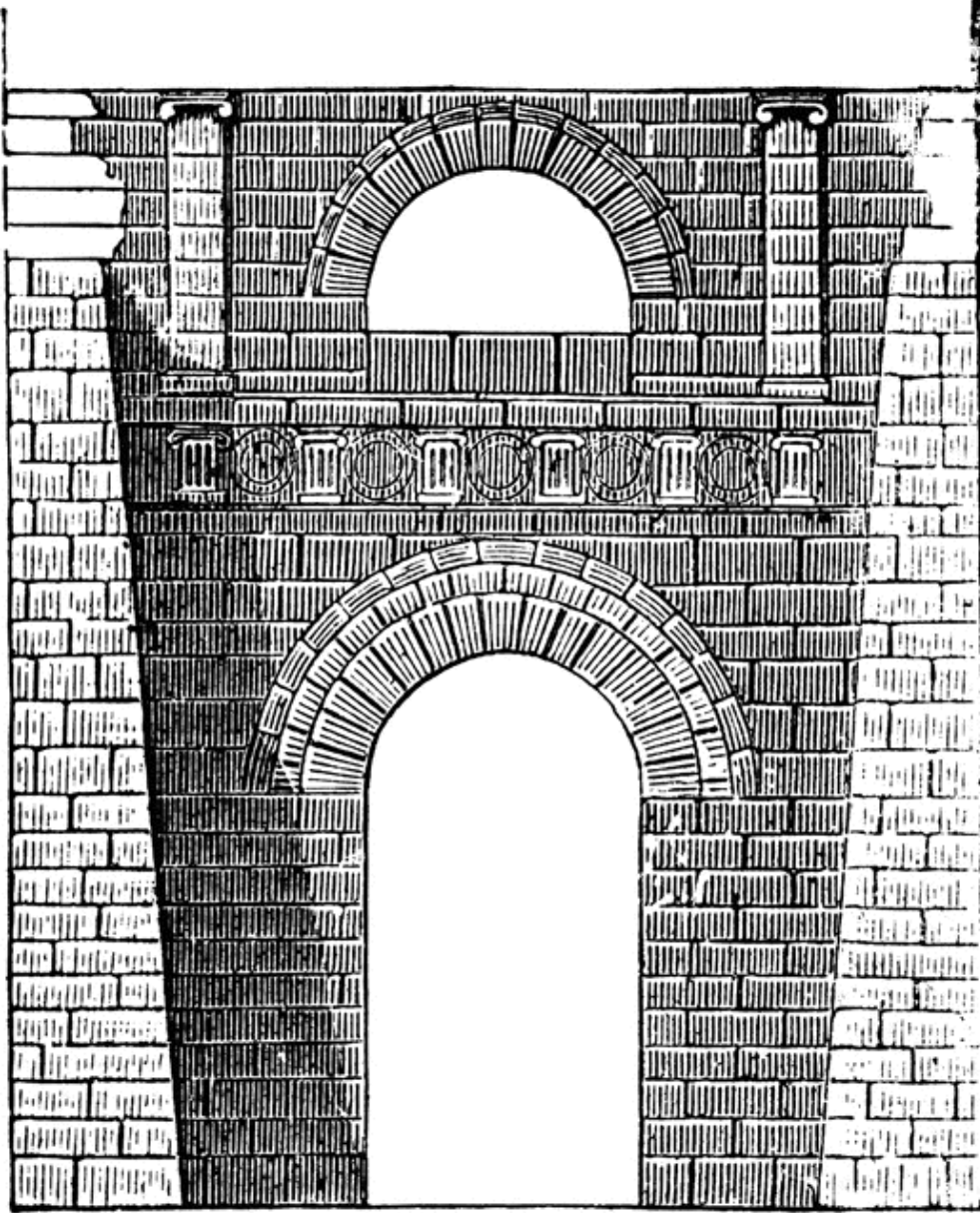
МІСЬКА БРАМА «АРКА АВГУСТА» У ПЕРУДЖІ

Етрусська арка, також відома як Арка Августа, є **однією з семи воріт етрусських стін Перуджі**

Вона була побудована в другій половині IV ст. до н. е. та відреставрована Августом у 40 р. до н. е. після його перемоги у війні за Перуджу

Це одні з найкраще збережених етрусських міських воріт, від яких йде **кардо максимум** (головна північно-південна дорога міста)

Над аркою – **фриз з метоп** у вигляді круглих щитів і **тригліфів** у вигляді пілястр, вище – **менша арка**, по боках якої дві іонічні пілястри

Етрусська брама (Арка Августа) у Перузії (сучасне місто Перуджа),
IV ст. до н. е.; рисунок брами

Етрусська брама (Арка Августа) у Перузії (сучасне місто Перуджа),
IV – I ст. до н. е.

Етрусська брама (Арка Августа) у Перузії (сучасне місто Перуджа),
IV – I ст. до н. е.

ЕТРУСЬКІ ХРАМИ

Етруські храми були **двох типів**:

- 1) великі храмові споруди з **трьома целами** та глибоким колонним портиком, присвячені трьом богам (тип храму, описаний Вітрувієм);
- 2) невеликі храми з двоколонним портиком та **однією цілою** (тип храму в місті Алатрі)

Етруський храм у місті Алатрі, реконструкція XIX ст. у внутрішньому дворі Національного етруського музею. Вілла Джулія в Римі

Етрусські храми, на відміну від грецьких, стояли на **високому цоколі** (подіумі)

Вони мали дерев'яне перекриття, яке підтримувалося дерев'яними або кам'яними колонами, а також двоскатний **дах із сильно виступаючим карнизом** і зазвичай пишно декорувалися **теракотовими деталями**

В етруських храмах застосовувався **«етрусський» або «тосканський» ордер**, який являв собою своєрідний етрусський варіант грецького доричного ордера

Колони цього ордера були без канелюр, але мали базу і капітель, подібну до доричної капітелі

Тосканський ордер склався під впливом грецьких споруд Великої Греції в період архаїки

Фрагмент етрусського храму з Алатрі з поліхромним теракотовим декором і тосканським ордером, реконструкція XIX ст. у внутрішньому дворі Національного етрусського музею Вілла Джулія, Рим

ЖИТЛОВА АРХІТЕКТУРА ЕТРУСКІВ: АТРІУМНИЙ БУДИНОК

Вигляд давніх етрусських житлових будинків можна уявити за етрусськими поховальними урнами

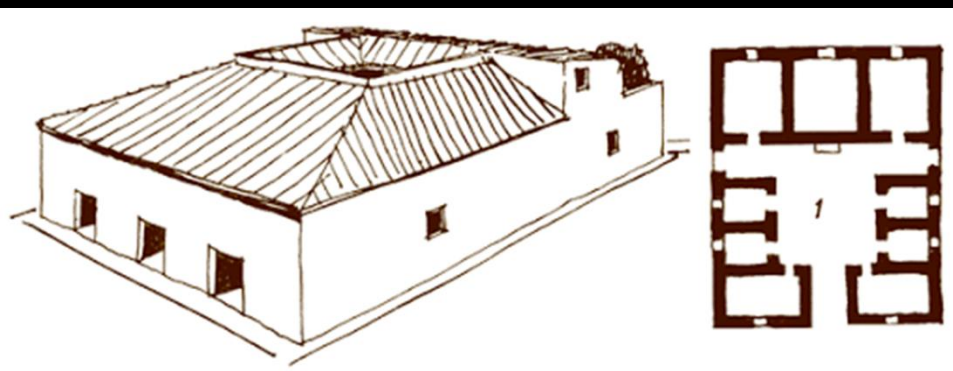
Зазвичай це були прямокутні в плані будівлі, перекриті чотирискатними дахами із сильно виступаючими кінцями

У центрі даху знаходився **отвір** – **«комплівіум»**, через який освітлювалось головне приміщення будинку – **«атріум»** (внутрішнє подвір'я), навколо якого розташовувалися житлові та господарські приміщення

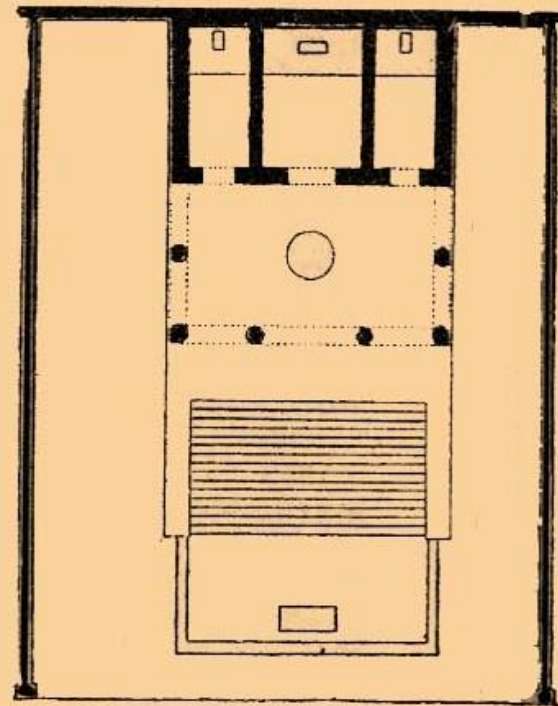
Цей **атріумний тип** житлових будинків етрусків продовжував розвиватися в архітектурі республіканського Риму

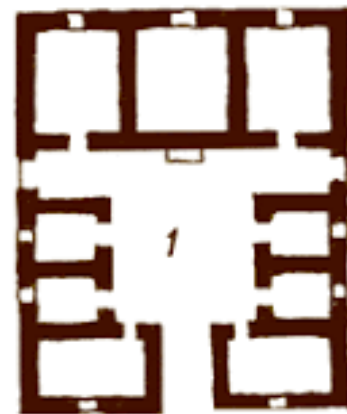
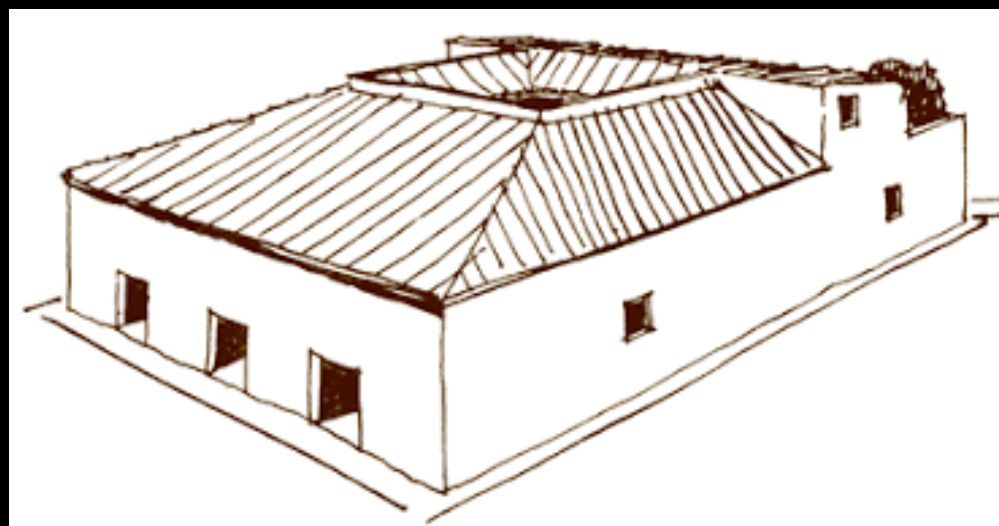
Етрусська поховальна урна для праху у вигляді будинка, VIII ст. до н. е.

Етрусський будинок атріумного типу, реконструкція, план

Етрусський храм, реконструкція фасаду, план

Етрусський будинок
атріумного типу,
реконструкція, план

План етрусського некрополя Бандітачча в Черветері, VII ст. до н. е.

Реконструкція етрусського некрополя Монтероцці з гробницями-тумулусами

НЕКРОПОЛІ ЕТРУСКІВ

Етруски залишили після себе гробниці, зібрані у великих некрополях, що розташовувалися за межами міст

Некрополі етрусків були містами мертвих з доріжками та гробницями, що нагадували будинки

Зможні етруски ховали своїх померлих у гробницях, прикрашених фресками та рельєфами

Разом із померлими клали поховальний інвентар: повсякденне начиння, посуд, меблі, обладунки, зброю і коштовності, часто зустрічаються розкішні предмети, виготовлені греками та фінікійцями

НЕКРОПОЛІ ЕТРУСКІВ МОНТЕРОЦЦІ ТА БАНДІТАЧЧА

Серед найвідоміших етруських некрополів виділяються:

- Некрополь Монтероцці поблизу Тарквінії
- Некрополь Бандітачча в Черветері

Некрополь Бандітачча в Черветері,
Археологічний парк Черветері і Тарквінії

У некрополі Монтероцці в Тарквінії для захисту підземних поховальних камер гробниць-тумулусів вхід до них зроблений у вигляді будівель

Етруські скельні гробниці
в некрополі Монтероцці в Тарквінії

ГРОБНИЦІ ЕТРУСКІВ

Етруски будували гробниці декількох типів:

- 1) **скельні гробниці** з фасадом, що висічений на поверхні скелі;
- 2) **гробниці кубічної форми** – кам'яні прямокутні будівлі, схожі на маленькі будинки часто розташовані рядами;
- 3) **гробниці-тумулуси** – гробниці, які мали поховальну камеру, розташовану нижче рівня землі, зверху влаштовувався **земляний курганний насип (тумулус) конічної форми**, знизу оточений кам'яним кільцем – крeпiдою

Етруські гробниці в некрополі Бандітачча в Черветері

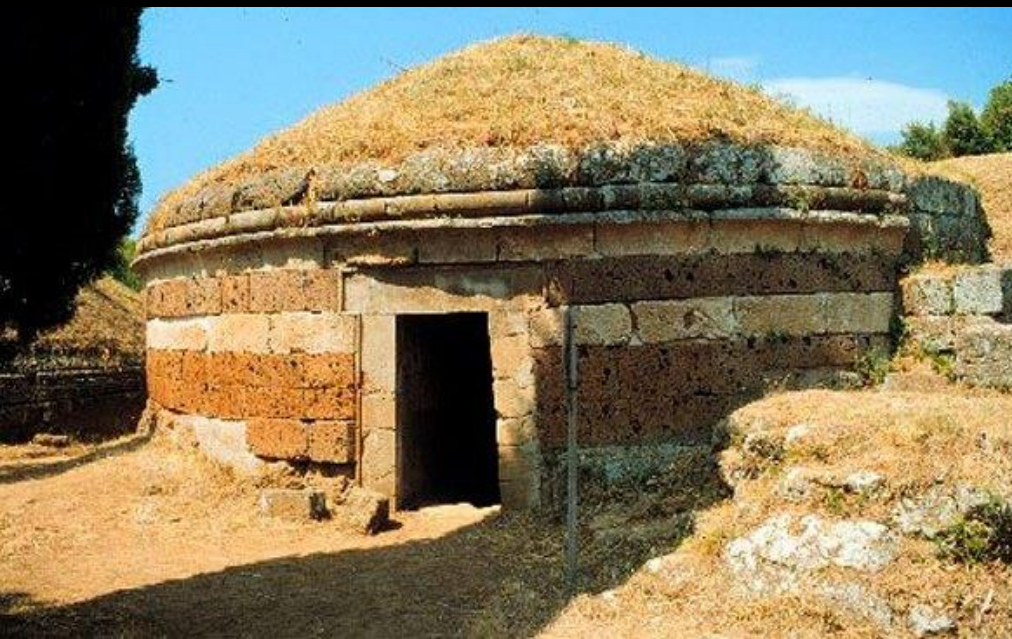
Етрусські гробниці-тумулуси,
некрополь Бандітачча в Черветері
Археологічний парк Черветері і Тарквінії

Гробниці періоду Вілланова для кремаційних поховань, некрополь Монтероцці в Тарквінії

**Етруські гробниці, некрополь Бандітачча в Черветері
Археологічний парк Черветері
і Тарквінії**

Етрусські гробниці-тумулуси, некрополь Бандітачча в Черветері
Археологічний парк Черветері і Тарквінії

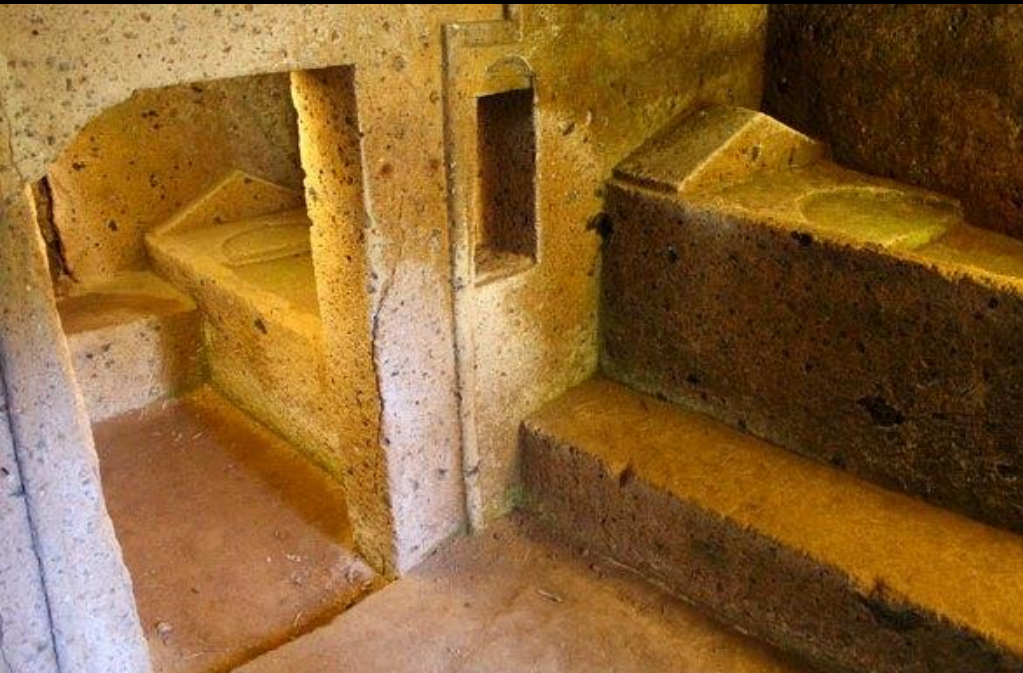
Інтер'єр гробниці Капітеллі
в некрополі Бандітачча, Черветері

ІНТЕР'ЄРИ ЕТРУСЬКИХ ГРОБНИЦЬ

Етруські гробниці імітували житлові будівлі, мали просторі камери, настінні розписи і поховальні меблі

Оскільки етруски практикували змішані обряди поховання та кремації, прах і кістки клали в урну у формі дому або зображення померлого

Тіло померлого клали в саркофаг або на кам'яну лавку

Інтер'єри гробниць в Черветері

Інтер'єр гробниці
Крісел і щитів,
VI ст. до н. е.,
реконструкція,
некрополь у Бандітачча

У гробниці Крісел і щитів інтер'єр імітує приміщення етрусського будинку: тричастинний поділ плану; пласка стеля з поперековими балками; звужені догори двері, обрамлені наличниками з виступами у верхніх кутах

Інтер'єр гробниці Рельєфів,
некрополь Бандітачча в Черветері

Серед багато декорованих гробниць переважали **однокамерні гробниці**

У гробниці **Рельєфів** у камері розміром 7 x 8 метрів розміщені в стінах 13 великих ніш та 32 місця на загальній лавці

Пілястри бокових стін прикрашені зображеннями щитів під капітелями, поверхні стовпів – яскраво розфарбованими рельєфними зображеннями предметів побуту і зброї

Інтер'єр гробниці Рельєфів у Бандітачча, III ст. до н. е.

Інтер'єр центральної поховальної камери
гробниці Паломника, К'юзі,
кінець IV – початок III ст. до н. е.

Етруски використовували гробниці **повторно для подальших поховань членів однієї родини** протягом кількох поколінь і часто переповнювали їх саркофагами та поховальним інвентарем

Інтер'єр гробниці Волумніїв, Перуджа, друга половина II ст. до н. е.

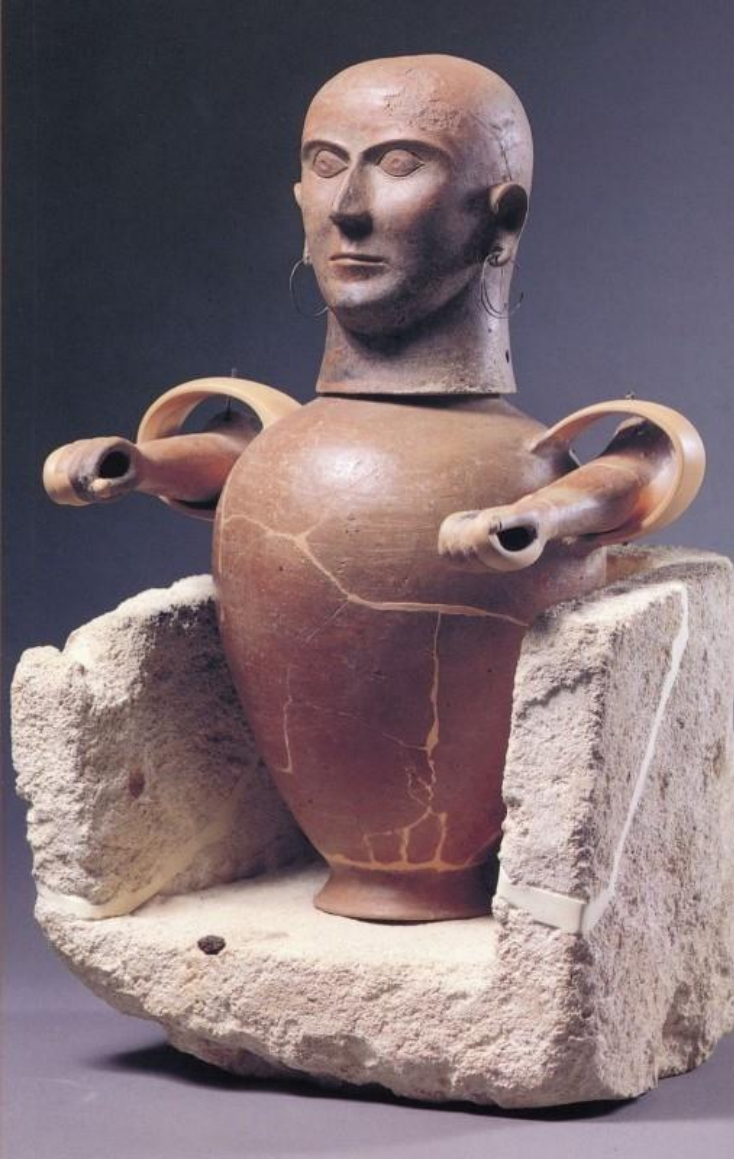

Інтер'єр гробниці роду Волумніїв, Перуджа, друга половина II ст. до н. е.

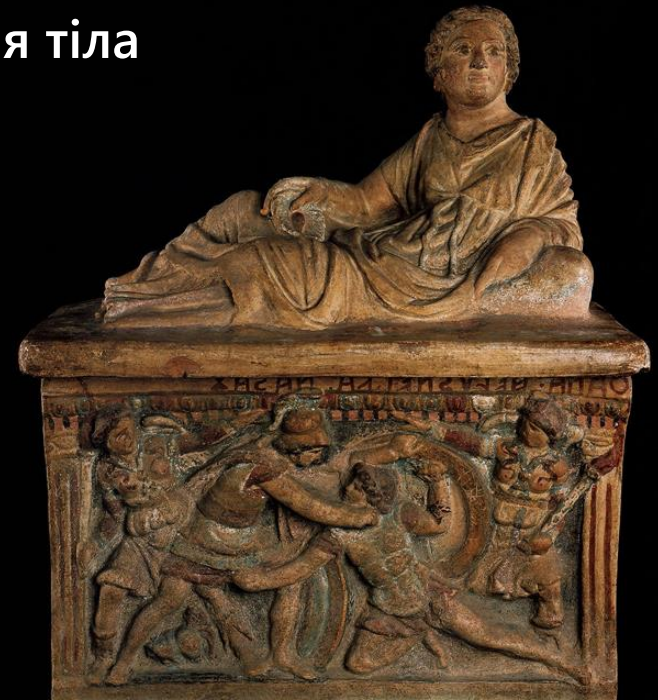
ПОХОВАЛЬНІ УРНИ ТА САРКОФАГИ

У поховальному обряді для кремації та трупопокладення етруски використовували:

- урни-канопи та урни-саркофаги для праху
- саркофаги для тіла

Етрусська урна-канопа для праху з кришкою у вигляді голови та руками, вставленими в ручки, на кам'яному кріслі, теракота, музей Сартеано

Етрусська урна-саркофаг для праху з кришкою у вигляді померлої, розфарбована теракота, перша половина II ст. до н. е., Ватиканські музеї, Рим

Етрусський саркофаг з кришкою у вигляді померлої

На кришках каноп та саркофагів часто зображувалися **померлі** у розквіті сил, також могли зображувати **подружжя**

Риси обличчя на більш ранніх зображеннях передавалися умовно, згодом – більш натуралістично, що було обумовлено розвиненим **культу предків** і традицією знімати **воскову маску** з померлого

Саркофаги виготовляли **з теракоти або каменю** і розфарбовувались

Етрусський саркофаг з кришкою у вигляді подружжя, з некрополя Бандітачча в Черветері, близько 520 р. до н. е., теракота, Національний етрусський музей, Вілла Джулія, Рим

Етрусський саркофаг з кришкою у вигляді подружжя,
з некрополя Бандітачча в Черветері, близько 520 р. до н. е., теракота,
Національний етрусський музей, Вілла Джулія, Рим

СИМВОЛІКА УРН ТА САРКОФАГІВ

Антропоморфні урни-канопи з кришками у вигляді людської голови розміщувалися «сидячими» на кріслах, що символізувало відродження

Урни-саркофаги мали форму скрині з кришкою у вигляді напівлежачої фігури померлого під час бенкету з ритуальною чашею патерою в руці

Етрусська урна-канопа для попелу з кришкою у вигляді голови з К'юзі, бронза, теракота, Національний археологічний музей в К'юзі

Етрусська урна-саркофаг для попелу з кришкою у вигляді померлого, теракота з К'юзі, Національний археологічний музей в К'юзі

Саркофаг Лартії Сейянти з К'юзі, теракота з рештками поліхромного розпису, 150 – 130 рр. до н. е.

Нижня частина саркофагу символізувала підземний світ мертвих, часто ззовні його стінки прикрашалися рельєфами із зображенням міфологічних сцен боротьби (перемоги життя над смертю), фризом у вигляді розеток і пілястр колон (сонячні символи)

Верхня частина саркофагу (кришка у вигляді фігури людини) символізувала наземний світ

Напівлежача поза померлого, гірлянди на шиї та лаврові вінки на голові були пов'язані з ідеєю відродження, чаша патера нагадувала сонце, подібно якому померлий мав відродитися

Теракотова кришка саркофагу у вигляді напівлежачої жінки, у лавровому вінку, квірковою гірляндою та патерою в руці

Саркофаг Лартії Сейянті з К'юзі,
теракота з рештками поліхромного розпису, 150 – 130 рр. до н. е.

Саркофаг Лартії Сейянті з К'юзі, фрагмент,
теракота з рештками поліхромного розпису, 150 – 130 рр. до н. е.

РОЗПИСИ ЕТРУСЬКИХ ГРОБНИЦЬ

Етруські гробниці отримали в наукових дослідженнях свої **назви за сюжетом розпису** чи рельєфів, якими прикрашені стіни поховальної камери

Найбільш відомі серед них – гробниці некрополя Монтероцці в Тарквінії:

«Авгурів»,
«Левиць»,
«Леопардів»,
«Триклінія»,
«Полювання і рибальства»,
«Гробниця щитів»

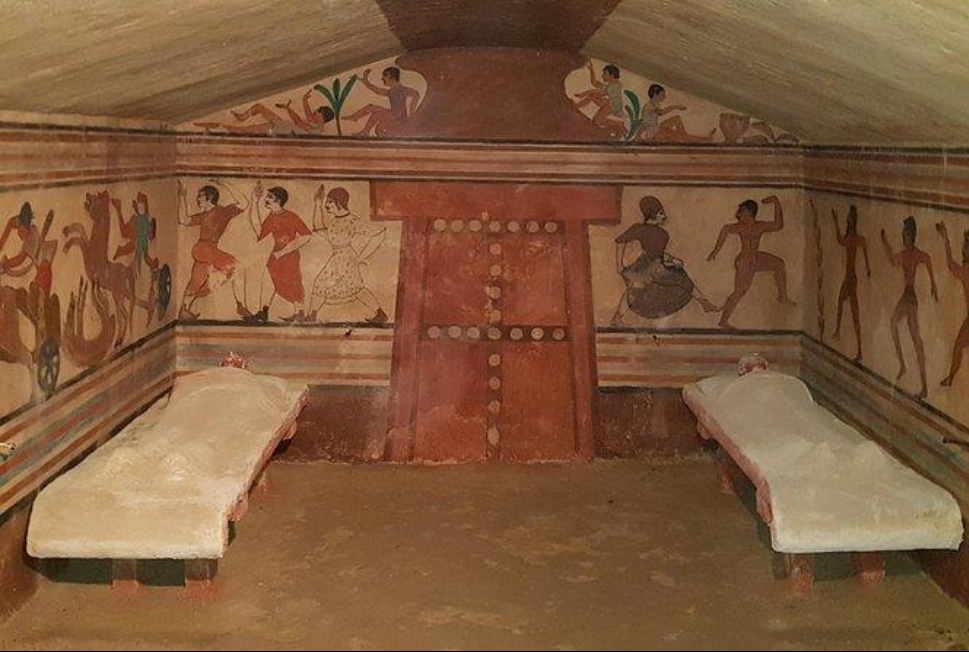

Гробниця Полювання та риболовлі,
VI ст. до н. е., Тарквінія

Фрагмент розпису

Гробниця Полювання та
рибальства,
VI ст. до н. е., Тарквінія,
фрагменти розпису

Розпис етрусської гробниці
в Тарквінії

Розпис гробниці Харунів,
Тарквінія, III ст. до н. е.

Приміщення гробниць часто імітували кімнати будинків етруської знаті

Розписи гробниць дають уявлення про побут, звичаї та світогляд етрусків

Стіни поховальної камери прикрашали розписи за міфологічними сюжетами, сцени ритуального бенкету, танців та гри на музичних інструментах, на тему атлетичних змагань тощо

Часто фрески етруських гробниць зображують сцени смерті, мандри в загробне царство та суд над душами померлих

Переважає більшість розписів гробниць датуються VI – V ст. до н. е., у них відчутний вплив мистецтва Греції

СИМВОЛІКА РОЗПИСІВ ГРОБНИЦЬ

Розписи етрусських гробниць втілювали уявлення про **ТРИЧАСТИННИЙ ПОДІЛ СВІТУ:**

1) нижній ярус (нижня частина стіни) – **підводно-підземний світ**

Тут зображували **темну морську воду, дельфінів**, що пірнають (символи сонця, яке вмирає у воді)

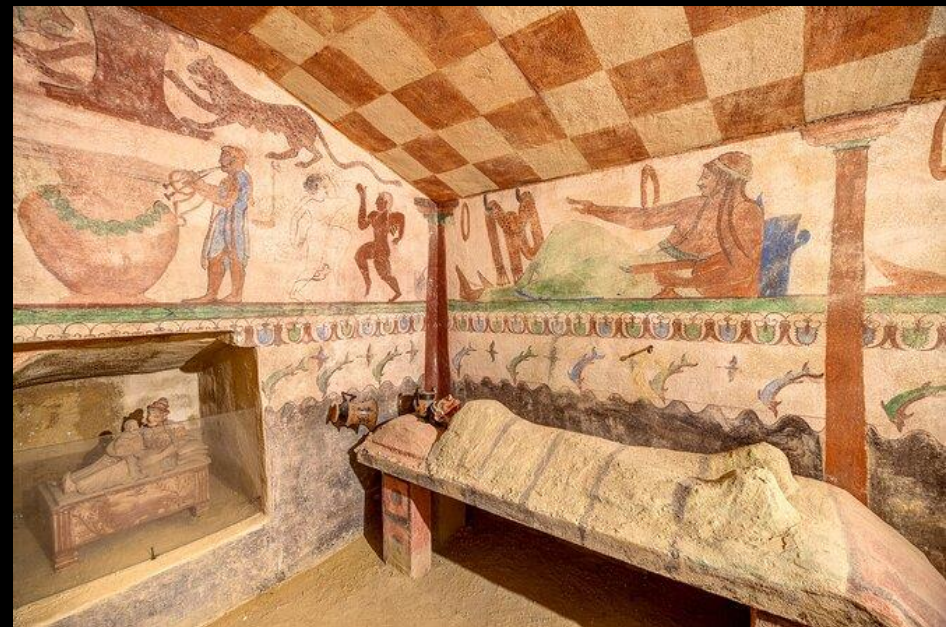
Над хвилястою лінією води – пряма **лінія горизонту землі** зі стилізованими **рослинними мотивами пальмет**, направленими вниз у підземний світ (символ сонця, яке опускається під землю)

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

На нижньому рівні розміщувалися **урна-канопа** в ніші, **саркофаги** або **кам'яні ліжка** вздовж стін – померлі символічно знаходилися у підводно-підземному світі, подібно сонцю, яке вмирає, а потім відроджується

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

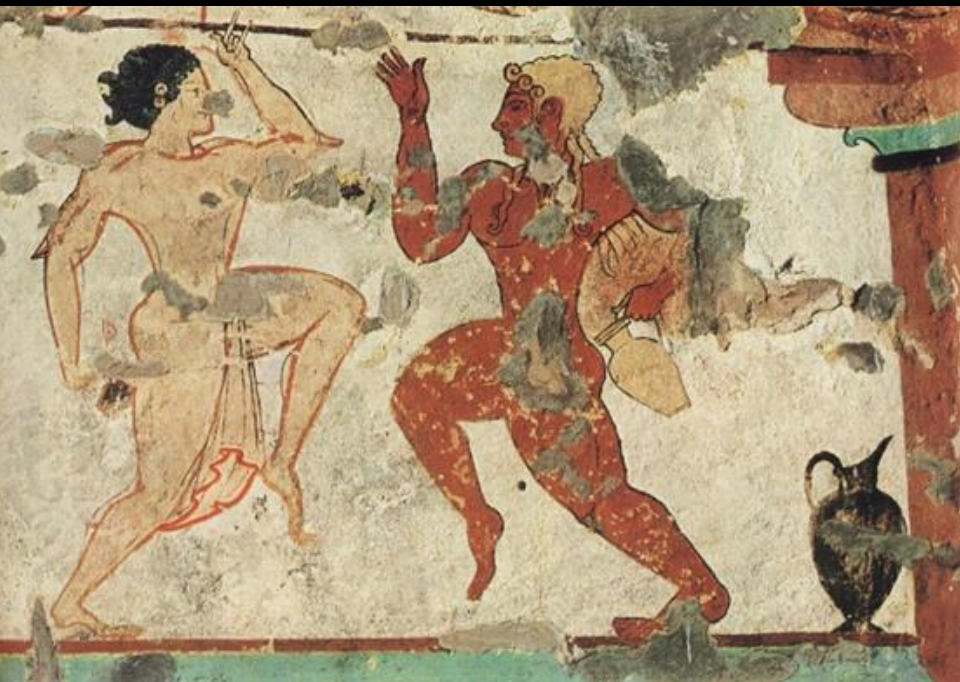
Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

2) середній ярус (верхня частина стіни) – земний світ

Над зеленою лінією горизонту зображуються сцени **бенкету, танців, гри на музичних інструментах** – ці сюжети були пов'язані з відродженням, адже їжа і пиття дають життя, рух танцю і вібрації звуків оживляють

Пози рук та ніг танцівників і музикантів часто нагадують хрестоподібні форми, що ніби відтворюють рух сонця

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

Фрагмент «Танцівниця»,
розпис гробниці Левиць,
Тарквінія, 520 р. до н. е.

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

На бокових стінах симпосіати у напівлежачій позі тримають в одній руці **яйце**, в іншій – **кілік з вином** (символи відродження)

Для того, щоб відбувся перехід між світами і душа померлого відродилася, поруч із симпосіатами, а також на гілках дерев біля музикантів й танцівників, підвішені **зняті пояси**. Ці пояси символізують межу між підземним і наземним світами

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

Розпис гробниці Левиць в Тарквінії, 520 р. до н. е.

3) **верхній ярус** (стеля і тимпан під дахом) – **небесний світ**

Двоскатний дах у більшості гробниць вкритий **«шаховим узором»**, який зустрічається в грецькому геометричному вазописі і пов'язаний з ідеєю переродження

Темні та світлі квадрати чергуються подібно, як день і ніч, життя і смерть

Центральна балка стелі може бути вкрита концентричними **колами**, які символізують небесні світила

У тимпані зображуються зазвичай геральдичні фігури (дзеркально розташовані), часто образи **тварин, що символізують відроджене сонце** – левиці, леопарди

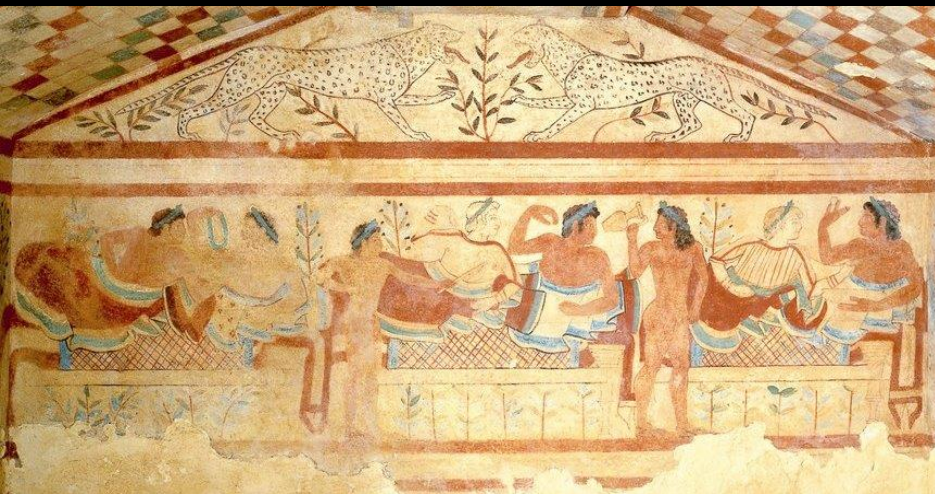
Розпис гробниці Леопардів
у Тарквінії, близько 470 р. до н. е.

ГРОБНИЦЯ ЛЕОПАРДІВ у некрополі Монтероцці, Тарквінія

Камерна гробниця Леопардів має **прямокутне планування**, **двосхилий дах**, що є відмінним елементом архітектури етруських гробниць, і конькову балку, доступ до гробниці здійснюється через короткий коридор (дромос) зі сходами

Назва гробниці походить від **зображення двох леопардів**, що розміщені у трапецієподібному тимпані центральної стіни навпроти входу

У стилі розпису гробниці відчутний **вплив грецького мистецтва**, зокрема аттичного вазового живопису початку V ст. до н. е.

Розпис гробниці Леопардів
у Тарквінії, близько 470 р. до н. е.

КОМПОЗИЦІЯ ФРЕСОК у гробниці Леопардів

Нижній ярус (підземний-підводний світ) – зберігся погано, він відмежований від середнього ярусу червоною подвійною лінією

Середній ярус (земний світ) – фриз із зображенням на торцевій стіні **бенкету**, на бокових стінах – **танцюристів та музикантів**

Верхній ярус (небесний світ) – двосхилий дах прикрашений паралельними рядами білих, червоних та зелених квадратів **шахового узору** (символ відродження), доповнений центральною балкою, на якій зображені червоні та зелені **кола** (символи небесних світил)

Центральна стіна навпроти входу прикрашена фресками із зображенням бенкету – **симпосіуму**, який відбувається просто неба серед плодоносних оливкових дерев, чоловіки та жінки лежать на обідніх ліжках кліне, а молоді оголені слуги подають їм їжу

На ліжках зображені учасники бенкету – **три подружні пари** напівлежачи п'ють **вино**, їхні голови прикрашені **вінками з мирту**

Чоловіки з оголеними грудьми зображені з темнішою шкірою, елегантно одягнені жінки мають світліший колір шкіри

Крайній праворуч чоловік тримає яйце, що символізує відродження

Присутність як чоловіків, так і жінок на бенкеті відображає етрусські соціальні звичаї, де жінки відігравали більш помітну роль у громадському та соціальному житті порівняно з іншими стародавніми культурами

Розпис гробниці Леопардів у Тарквінії, близько 470 р. до н. е.

Над бенкетом у верхньому ярусі розташовані **два леопарди** із широко відкритими пащами та висунутими язиками, вони зображені у дзеркальній симетрії біля **оливкового дерева**, що усе разом символізує відродження

Розпис гробниці Леопардів у Тарквінії, близько 470 р. до н. е.

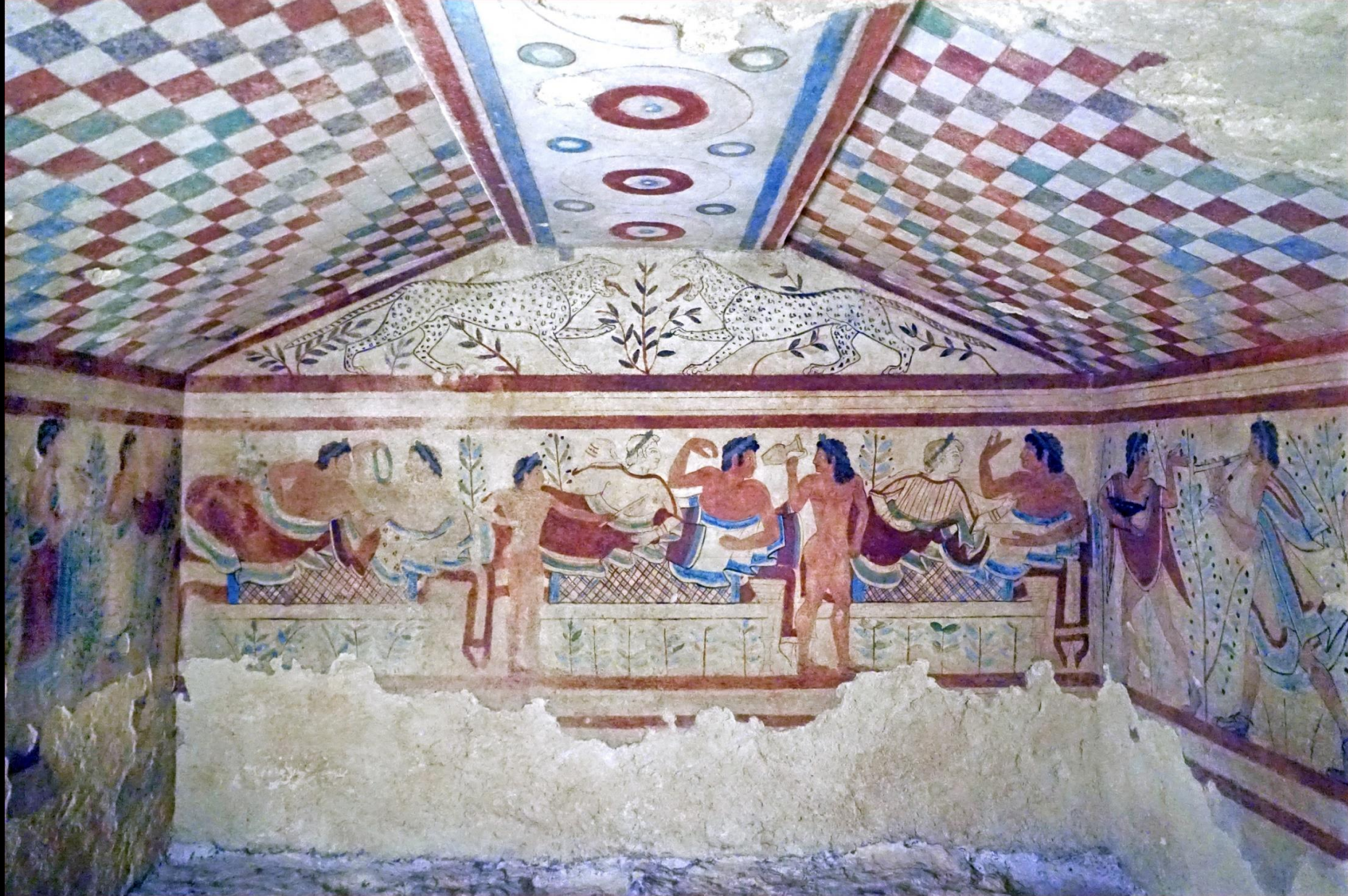
Гробниця
Леопардів,
близько 470 р. до
н. е., Тарквінія

На правій стіні танцюрист, одягнений в етрусський плащ тебенну, тримає кілік для вина
Центральна фігура зображує юнака, який грає на подвійній **флейті**, музикант праворуч від нього грає на **лірі**

Тема бенкету, напівлежачі пози, пиття вина, танці та музика пов'язані з **ідеєю відродження**

Розпис гробниці Леопардів у Тарквінії,
близько 470 р. до н. е.

Розпис гробниці Леопардів у Тарквінії,
близько 470 р. до н. е.

Розпис гробниці Леопардів у Тарквінії, фрагмент,
близько 470 р. до н. е.

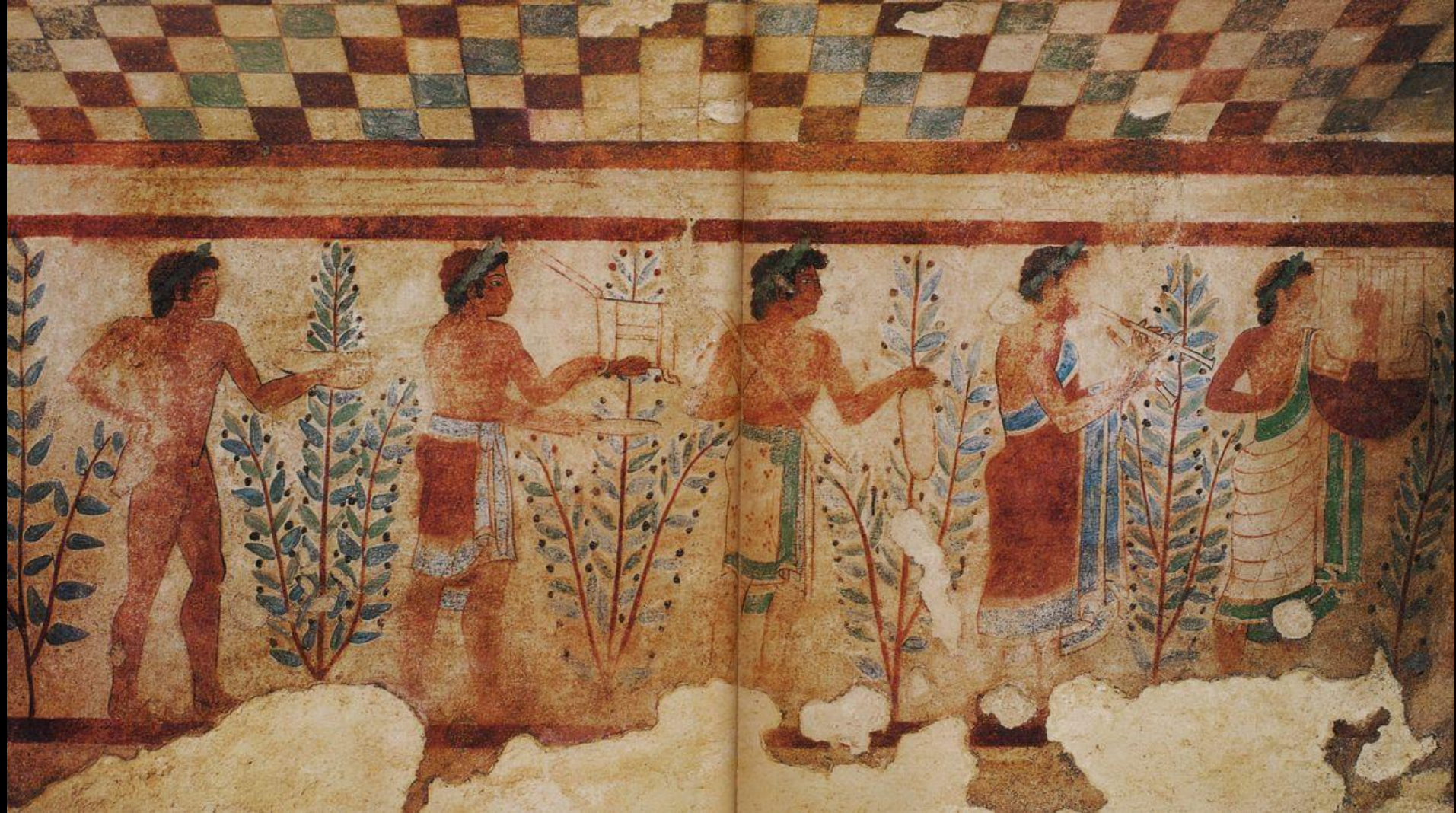
Розпис гробниці Леопардів у Тарквінії, фрагмент,
близько 470 р. до н. е.

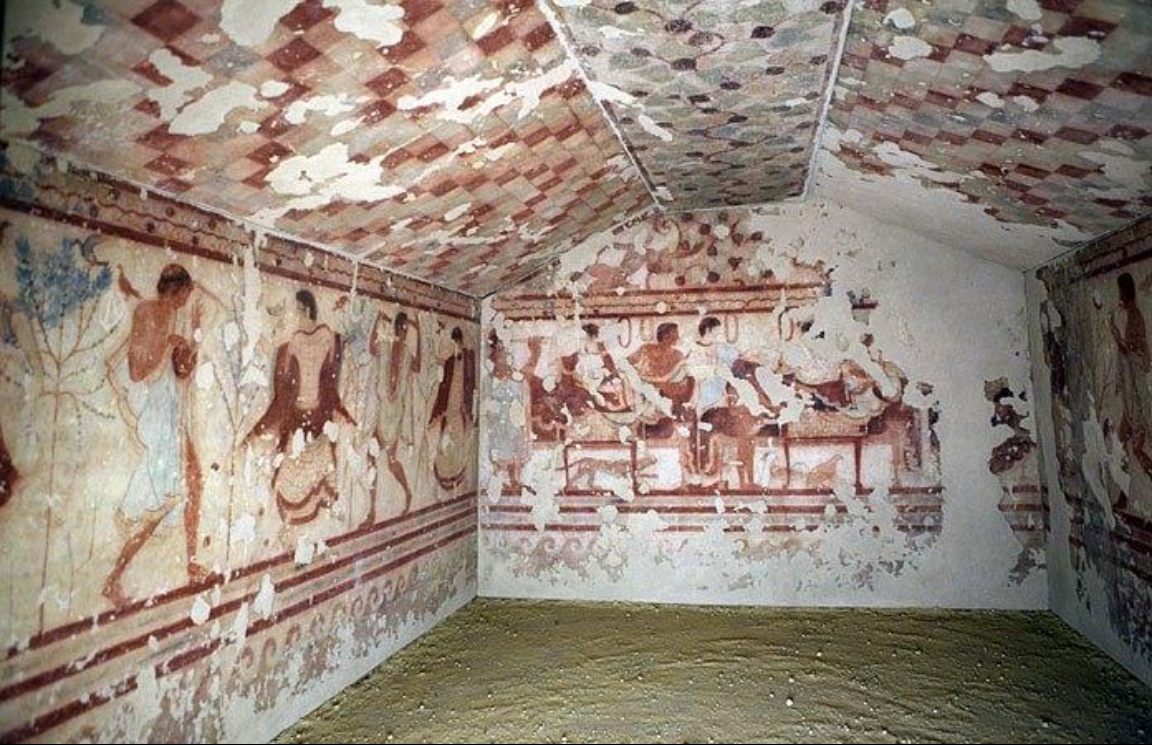
Розпис гробниці Леопардів у Тарквінії, фрагменти,
близько 470 р. до н. е.

Розпис гробниці Леопардів
у Тарквінії, фрагмент,
близько 470 р. до н. е.

Розпис гробниці Леопардів у Тарквінії, близько 470 р. до н. е.
Ліва стіна зі сценою ходи юнаків ефебів,
які несуть глечики з вином, грають на сопілці та лірі

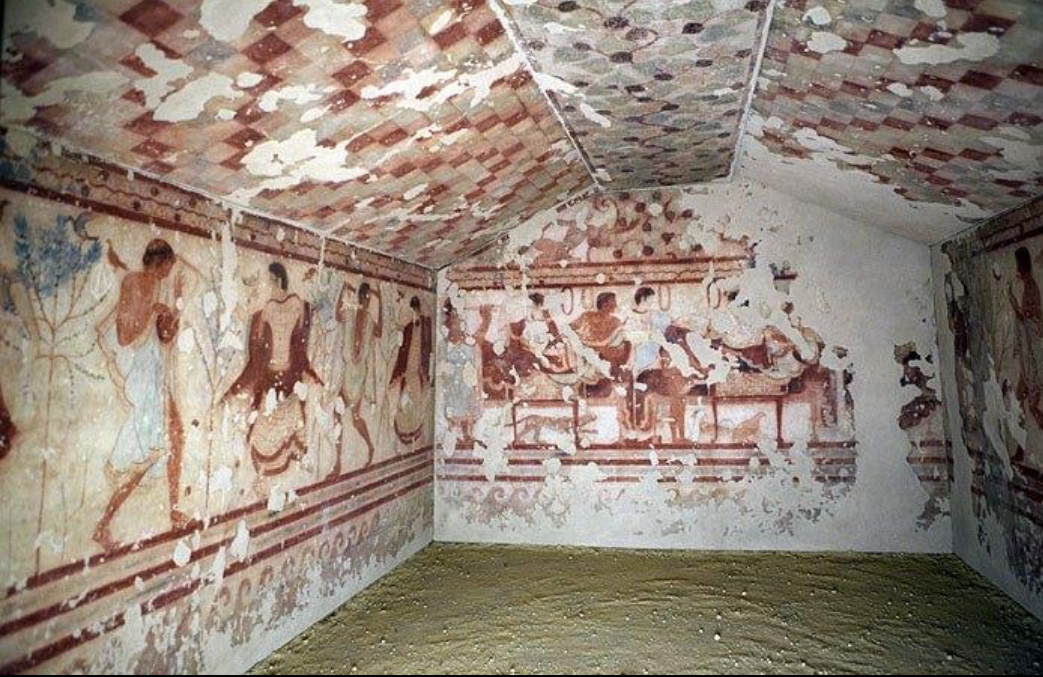
ГРОБНИЦЯ ТРИКЛІНІЯ в Тарквінії

Гробниця Триклінія складається з однієї камери, прикрашеної фресковими розписами

Відкрита гробниця в 1830 році, назву отримала від сюжету розписів –

на центральній стіні зображені учасники бенкету в приміщенні **триклінія** (їдальні), де встановлювалися **три бенкетних ліжка кліне**, поширених у греко-римському середовищі

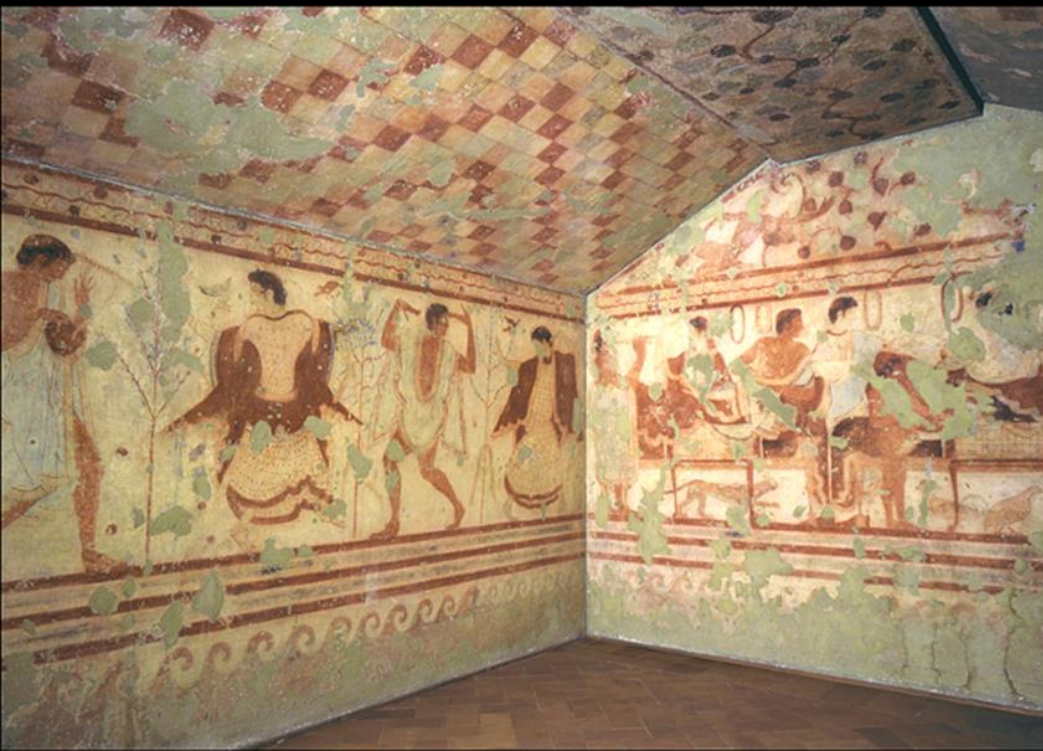
Гробниця Триклінія, некрополь Монтероцці, Тарквінія, близько 500 – 475 рр. до н. е.

На відміну від грецької традиції, **серед учасників симпосія** (ритуального бенкету) присутні не лише **чоловіки**, а й **жінки**, – це свідчить про високий статус жінки в етруському суспільстві

У бенкетній сцені зображені **двоє слуг** – чоловік і жінка, які підносять їжу та вино учасникам бенкету

Під ліжками кліне можна побачити великого **кота та пташок** (зокрема **півня**)

Гробниця Триклінія,
некрополь Монтероцці, Тарквінія,
близько 500 – 475 рр. до н. е.

На бокових стінах зображені **музиканти і танцюристи**

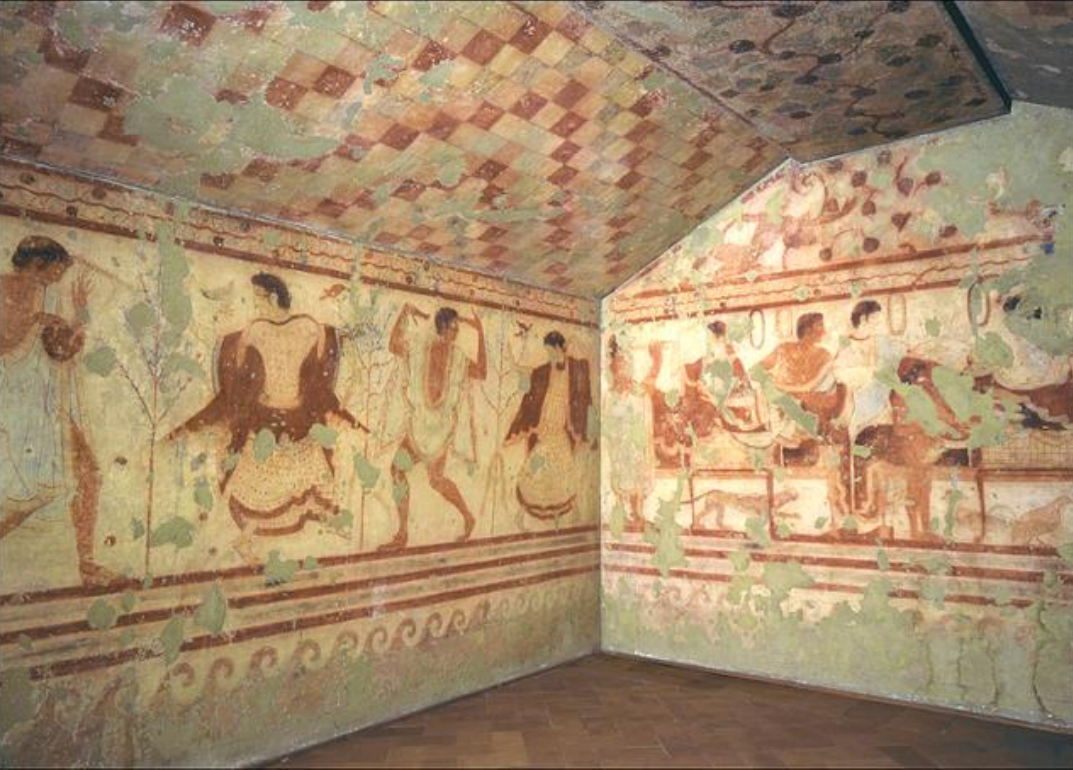
На лівій стіні – чотири танцюристи (три жінки і один чоловік) та музикант-чоловік, який грає на лірі

За давніми середземноморськими традиціями **поховальні ритуали** включали **трапезу, музику, танці, ігри та битви**, що символічно мало відродити померлого

Колір шкіри чоловіків – темніший, а у жінок – світліший

Гробниця Триклінія,
некрополь Монтероцці, Тарквінія,
близько 500 – 475 рр. до н. е.

На нижній частині стін зображені морські хвилі – підводний світ, де символічно відбувається смерть і переродження

Стеля гробниці розписана «шаховим узором» – світлими і темно-червоними квадратами, які чергуються у шаховому порядку – символи переходу від смерті до життя, відродження у небесному світі

Центральна балка стелі вкрита орнаментом з плюща – вічнозеленої рослини, атрибута бога Діоніса, символ відродження

Гробниця Триклінія,
некрополь Монтероцці, Тарквінія,
близько 500 – 475 рр. до н. е.

Гробниця Триклінія,
некрополь Монтероцці, Тарквінія, близько 500 – 475 рр. до н. е.

Гробниця Триклінія, некрополь Монтероцці, Тарквінія, близько 500 – 475 рр. до н. е.

Флейтист музикою та **птахи** співом **пробуджують природу** – на пагонах дерев видніються зелені **бруньки**

Знятий **пояс** на гілці дерева означає перехід з підземного царства мертвих у наземний світ живих

Гробниця Триклінія,
некрополь Монтероцці,
Тарквінія,
близько 500 – 475 рр. до н. е.

Гробниця Триклінія, некрополь Монтероцці, Тарквінія, близько 500 – 475 рр. до н. е.

Гробниця Триклінія, некрополь Монтероцці, Тарквінія, близько 500 – 475 рр. до н. е.

Гробниця Триклінія, некрополь Монтероцці, Тарквінія, близько 500 – 475 рр. до н. е.

ГРОБНИЦЯ АВГУРІВ некрополь Монтероцці, Тарквінія

Гробниця Авгурів – **етруська камерна гробниця**, розташована в некрополі Монтероцці в Тарквінії, відкрита в 1878 році

Фрескові розписи датуються 530 – 520 рр. до н. е.

Назва гробниці походить від **фігур жерців авгурів**, які знаходяться в акті жалоби, зображені по боках від намальованих дверей, що ведуть до потойбічного світу

Живописний цикл зображує **похоронний ритуал** та пов'язані з ним **ігри**

Розпис гробниці Авгурів у Тарквінії, 530 – 520 рр. до н. е.

Розпис гробниці Авгурів у Тарквінії,
530 – 520 рр. до н. е.

Розпис гробниці Авгурів
у Тарквінії, права стіна

Вся **права стіна** зображує **похоронні ігри**

Фігура в пурпуровому одязі (колір одягу має ознаку державної влади) повертається до воріт Аїда у вітальному жесті – можливо це зображений сам померлий

За ним йде **слуга, який несе розкладне X-подібне крісло** (діфрос) та інша фігура, що сидить на землі в скорботі

Фігура з вигнутим посохом – суддя, який стежить за поєдинком між двома атлетами або це зображений **жрець авгур з посохом літуусом**, який спостерігає **за польотом двох птахів**

Між двома борцями розміщені **три чаші** – срібна, бронзова, мідна (можливо це їхні призи)

Розпис гробниці Авгурів у Тарквінії,
530 – 520 рр. до н. е.

Розпис гробниці Авгурів у Тарквінії,
530 – 520 рр. до н. е.

Ферсу, що танцює або біжить, фігура з лівої стіни, гробниця Авгурів

Праву стіну завершує сцена з постаттю **ферсу**, фігурою, яка бере участь у жорстокій грі (ця гра передувала римським гладіаторським боям), тримаючи на повідку дикого звіра, який нападає на іншу фігуру з капюшоном чи мішком на голові

Постать у масці з бородою під назвою **ферсу** зустрічається в розписах деяких гробниць у Тарквінії серед різних спортивних сцен та похоронних ігор

Ферсу (Phersu) етрусською мовою означало маска (відомо з напису, розміщеного біля фігури ферсу), від якого походить італійське «**persona**» та латинське **persōna** «маска» у значенні «апарат для створення резонансу голосу»

У гробниці Авгурів **ферсу** зображений у двох різних сценах

Можливо, чоловік у масці (ферсу) насправді є **актором, який видає себе за Харуна** (грецький Харон, перевізник душ померлих у царство Аїда)

На лівій стіні гробниці чоловіча фігура в масці (ферсу), хоча й одягнена в інший одяг, танцює чи біжить з головою, повернутою назад

Фігура ферсу на лівій стіні, гробниця Авгурів, Тарквінія кінець VI ст. до н. е.

Розпис гробниці Авгурів у Тарквінії,
530 – 520 рр. до н. е.

ГРОБНИЦЯ ОРКА некрополь Монтероцці, Тарквінія

Гробниця Орка виникла в результаті об'єднання двох декорованих похоронних камер (гробниці Орка I та II) у першій половині IV ст. до н. е.

У гробниці Орка I (близько 400 р. до н. е.) зображена сцена **симпосіуму (бенкету)** на задній стіні, дія якого відбувається в потойбічному світі, містить **написи** біля зображених фігур, що є новим для цього періоду

Фреска зі сценою бенкету, гробниця Орка I, Тарквінія,
IV ст. до н. е.

Айта (Аїд) праворуч та Ферсіпні (Персефона) у центрі, розписи гробниці Орка II

Гробниця Орка II

(близько 350 р. до н. е.) – більша за розміром, демонструє художні досягнення в техніках світлотіні та штрихування, сформовані під впливом міст Великої Греції

Тематика фресок зображує **підземний світ** алегорично, щоб прославити родину покровителів через міф

На відміну від тогочасних гробниць у Тарквінії, ця гробниця вирізняється складністю свого циклу розпису, що, ймовірно, надихнуло розписи в гробниці Франсуа у Вульчі та гробниці Голіні в Орв'єто

Велія Вельча – етрусська дворянка, розписи гробниці Орка II, Тарквінія, IV ст. до н. е.

Фреска із зображенням Аїта (Аїд) праворуч та Ферсіпні (Персефона) у центрі, що ведуть процесію. Гробниця Орка II, Тарквінія, IV ст. до н. е.

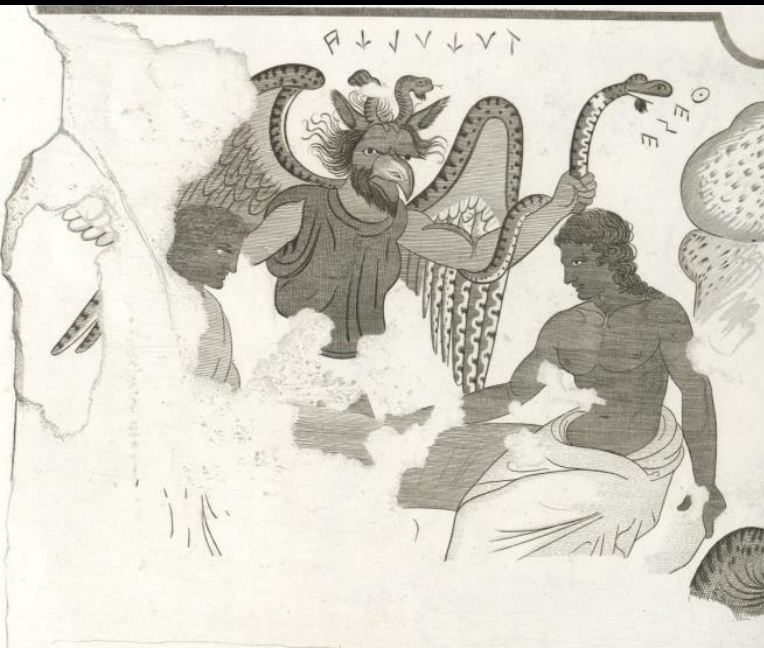
Гробниця Орка, некрополь Монтероцці, Тарквінія, IV ст. до н. е.

Демон підземного світу Тухулька,
гробниця Орка, некрополь Монтероцці,
Тарквінія, IV ст. до н. е.

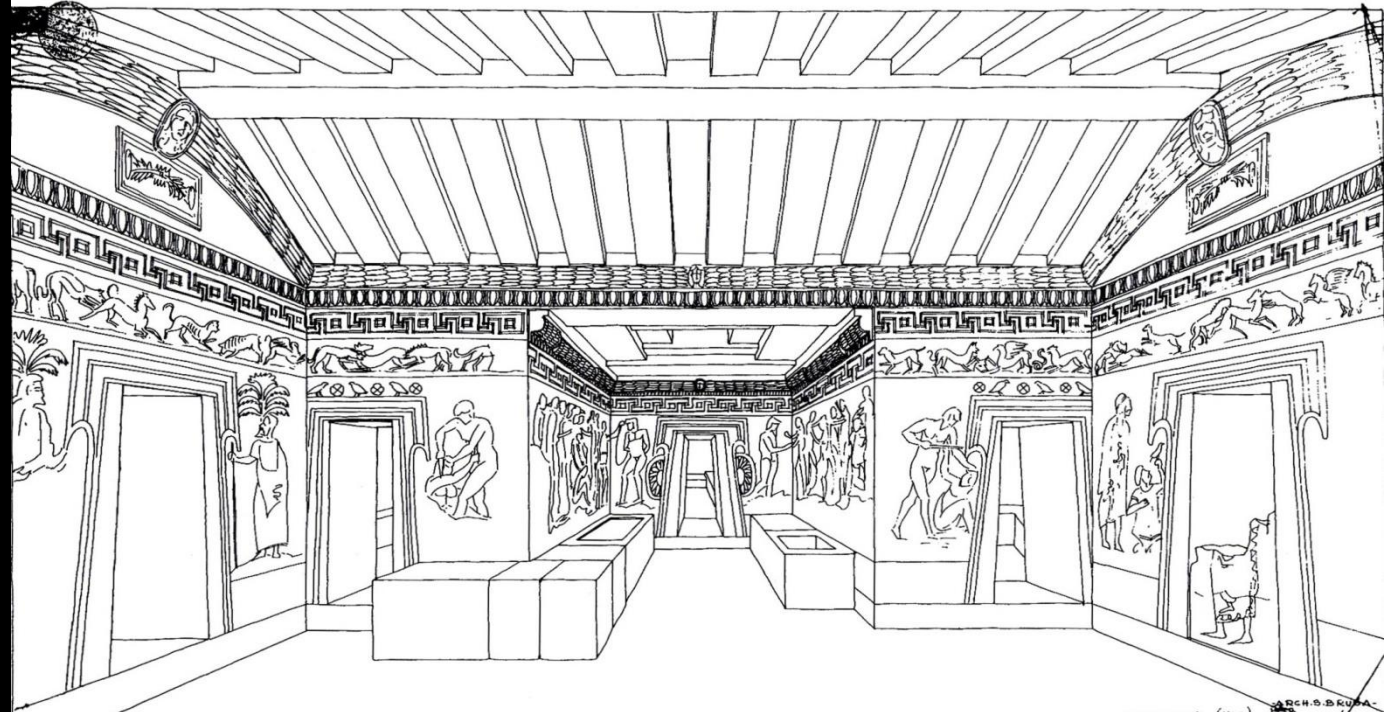
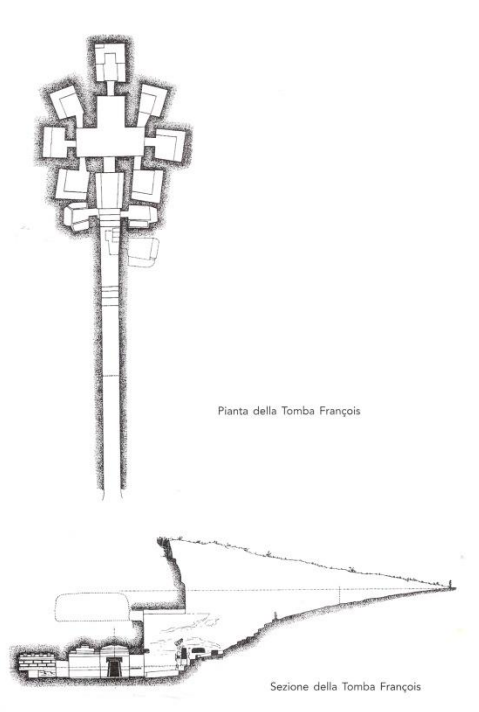

Фреска із зображенням Одиссея (Утеса)
та циклопа (Кукла),
гробниця Орка, некрополь Монтероцці,
Тарквінія, IV ст. до н. е.

Тухулха і Тесей, гробниця Орка,
некрополь Монтероцці, Тарквінія, IV ст. до н. е.

Реконструйований малюнок розпису в гробниці
Орка II, 1870 р.

ГРОБНИЦЯ ФРАНСУА у Вульчі

План гробниці Франсуа у Вульчі.

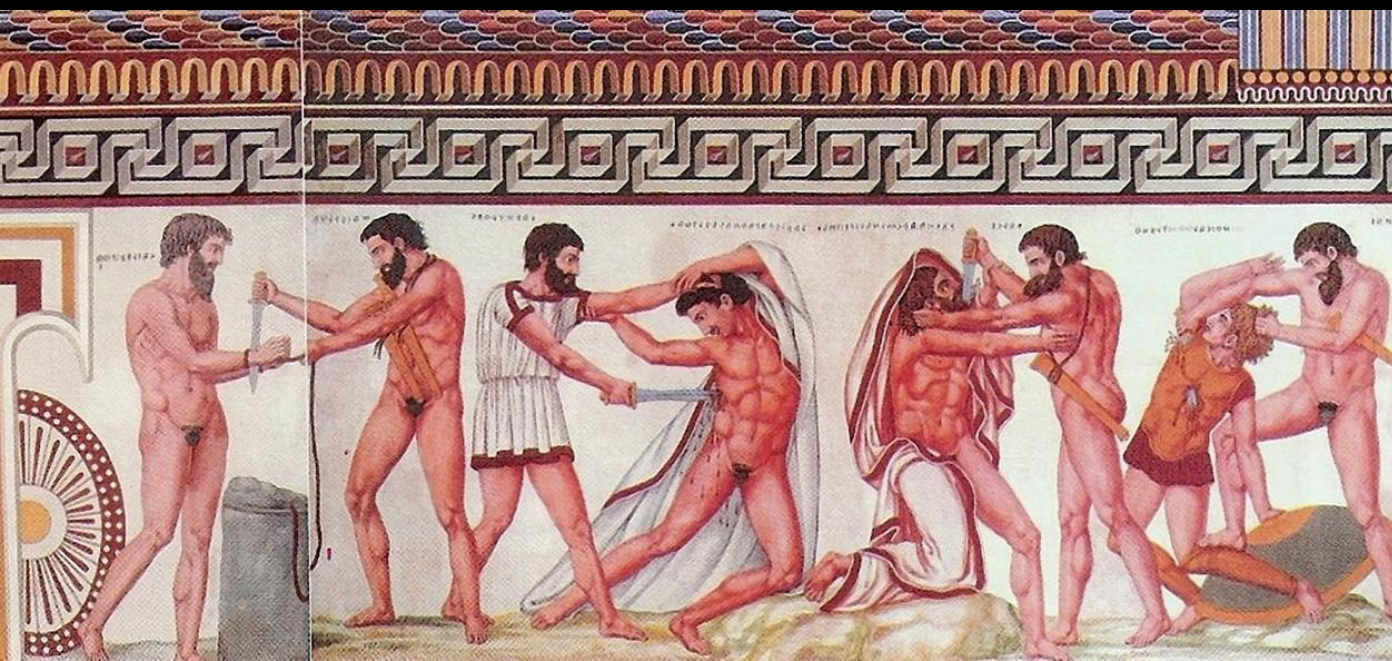
Реконструкція початкового розташування фресок у центральній кімнаті

Гробниця Франсуа (бл. 340 р. до н. е.) відрізняється за сюжетами розпису від інших гробниць

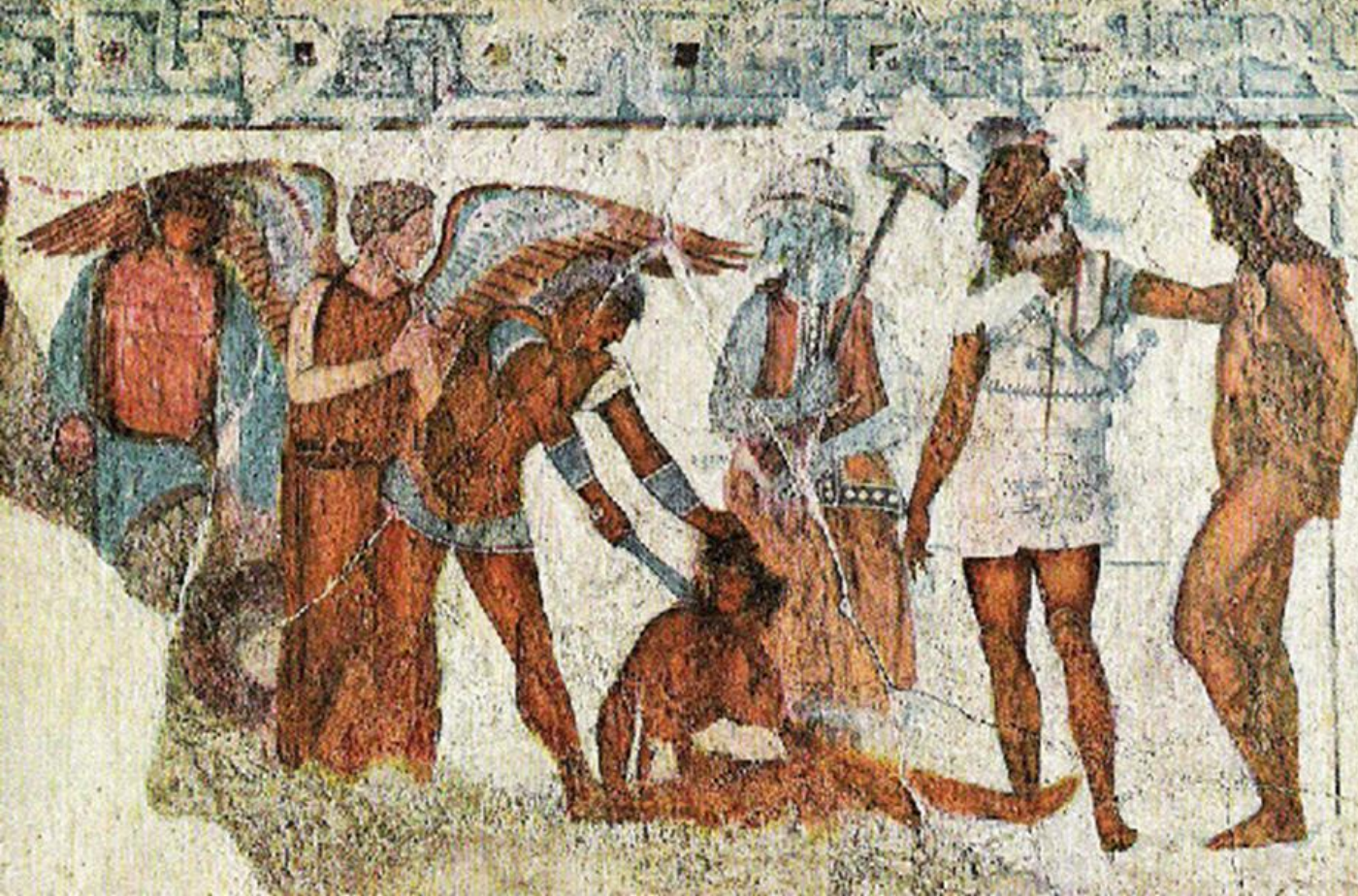
Сцена жертвоприношення троянських полонених перед гробницею Патрокла поєднує грецькі міфологічні образи з етруськими фігурами, зображеними в менш розвиненому стилі, що характеризується чорними контурами та плоскими кольорами, іноді підкресленими штрихуванням та відблисками

«Жертвоприношення
троянських
полонених»,
гробниця Франсуа
у Вульчі,
IV ст. до н. е.

Макстрна звільняє
Каеле Віпінаса
(крайнього ліворуч)
та бореться,
гробниця Франсуа
у Вульчі,
реконструкція
Карло Руспі

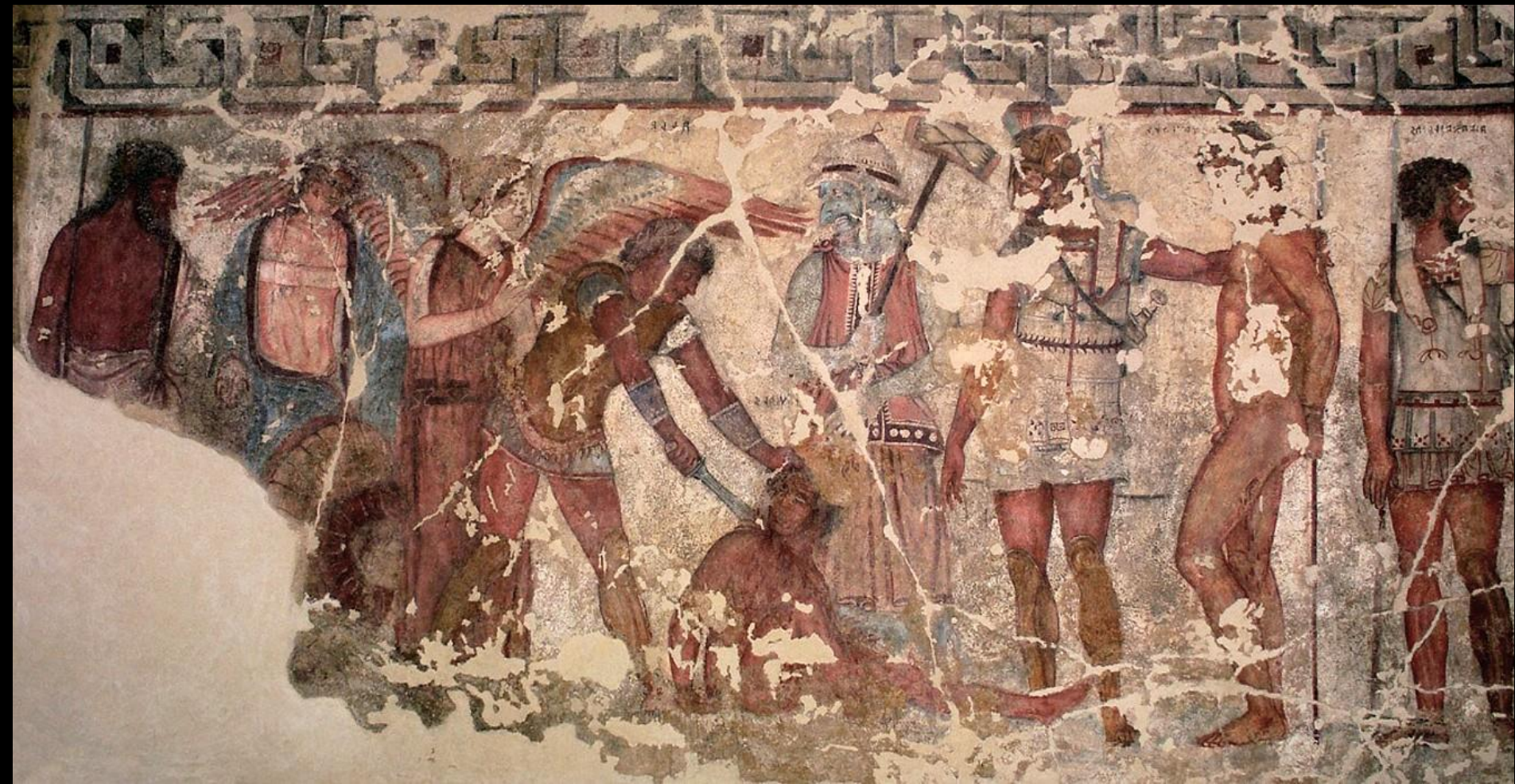

«Жертвоприношення троянських полонених», розпис гробниці Франсуа у Вульчі, IV ст. до н. е.

Міфічна сцена, пов'язана з міфом про Троянську війну, зображує грецького героя **Ахілла (Акле)**, який приносить у жертву троянських полонених на честь Патрокла, убитого Гектором

Ахілл встромляє свій меч у шию одного з полонених

По обидва боки від Ахілла зображені **етруські божества підземного світу – крилата богиня Вант та бог Харун з молотом**

«Жертвоприношення троянських полонених»,
розпис гробниці Франсуа у Вульчі, IV ст. до н. е.

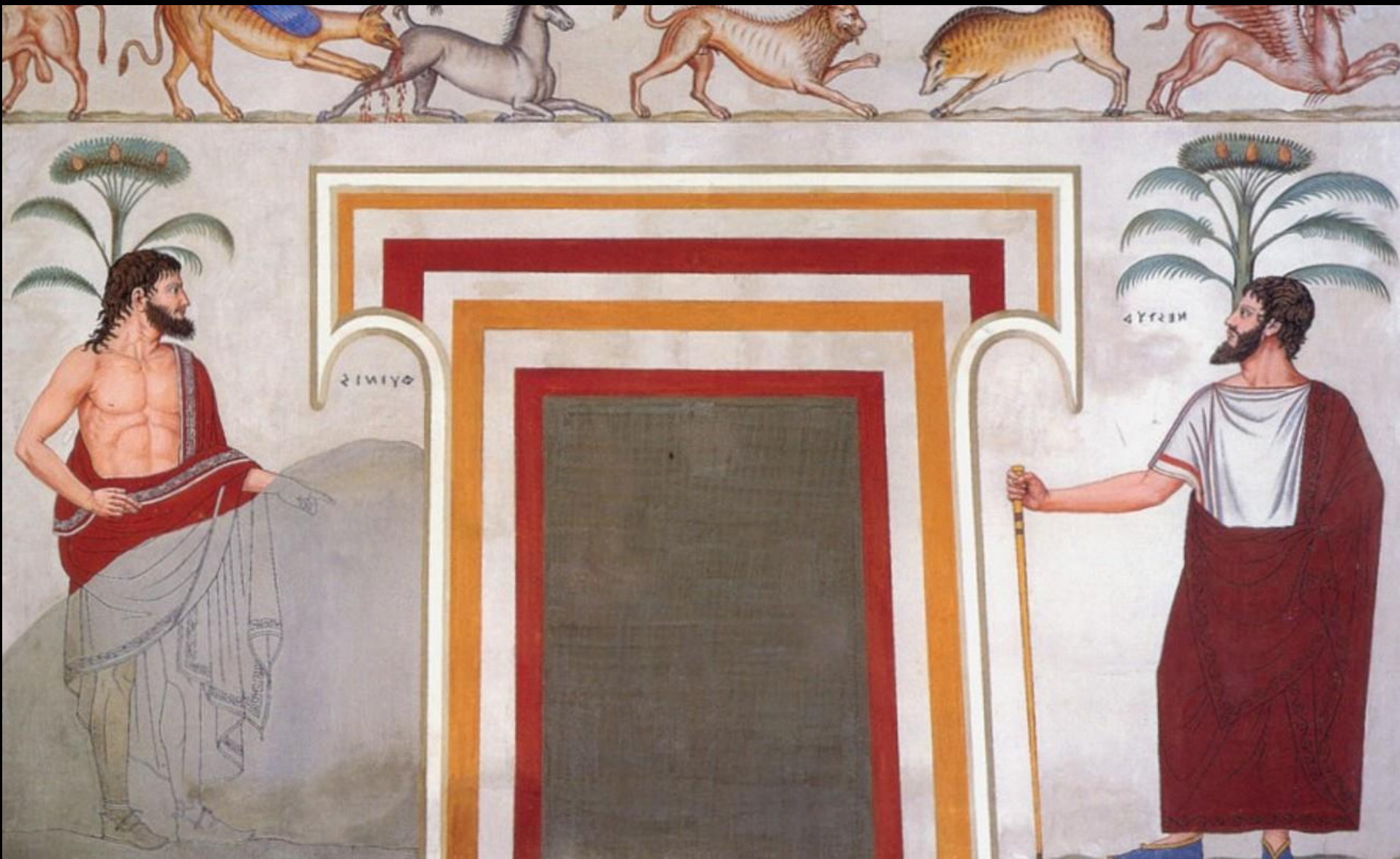
«Жертвоприношення троянських полонених», розпис гробниці Франсуа у Вульчі, IV ст. до н. е.

«Жертвопринесення
троянських полонених»,
розпис гробниці Франсуа
у Вульчі, IV ст. до н. е.
Реконструкція Карло Руспі

Розписи гробниці Франсуа у Вульчі, IV ст. до н. е., реконструкція Карло Руспі

Розписи гробниці Франсуа
у Вульчі, IV ст. до н. е., реконструкція Карло Руспі

Розписи гробниці Франсуа
у Вульчі, IV ст. до н. е.

Реконструкція Карло Руспі

Вхід до гробниці Франсуа,
некрополь Понте Ротто, Вульчі, IV ст. до н. е.

РЕМЕСЛА І ТОРГІВЛЯ ЕТРУСКІВ

Етруски славилися як досвідчені **інженери та землероби** – вони проводили роботи по **осушенню болот та штучному поливу**

Їхні технічні навички та відкриття **заліза** зробили можливим виготовлення такого знаряддя праці, як **сокира і плуг**, що дозволило їм займатися інтенсивним сільським господарством

Завдяки **гірничій промисловості** вони стали одними з найзаможніших племен. У VI ст. до н. е. власники копалень стали **аристократами**

Середній клас складався з **купців, торговців та ремісників**

Бронзова посудина циста, робота етруських майстрів, 340 – 330 рр. до н. е.

Етруски були і **морським народом** – вони встановили міцні **торгівельні зв'язки з давніми цивілізаціями античності**: Єгиптом, Фінікією, Карфагеном, Грецією, Сицилією

Вони мали **найшвидший флот** завдяки використанню двох вітрил, торгували вином, виробами з металів, керамікою

Бронзовий етрусський щит із зображенням річкового бога Ахелоя, музеї Ватикану, Рим

Торгівельні шляхи етрусків

ЮВЕЛІРНЕ МИСТЕЦТВО ЕТРУСКІВ

Етруски досконало оволоділи прийомами **обробки дорогоцінних металів** та навчились виготовляти дивовижні за красою та віртуозністю витончені ювелірні вироби

Вони знали **технику грануляції (зерні)** – вкривали мініатюрні сережки чи підвіски дрібними зернинками золота, прикрашали золоті браслети ажурною **філігранню** – тонкими золотими дротиками, візерунки з яких нагадують мереживо, створювали намиста з бурштину

Етрусська золота підвіска

у вигляді голови річкового бога Ахелоя,
виконана в техніці зерні та філіграні, V ст. до н. е.

Етрусські золоті підвіски у вигляді голови річкового бога Ахелоя, виконані в техніці зерні та філіграні, V ст. до н. е.

Етрусська золота сережка,
IV – III ст. до н. е.,
Британський музей, Лондон

Етрусська золота підвіска
у вигляді голови річкового бога
Ахелоя, виконана в техніці зерні та
філіграні, V ст. до н. е.

Етруські золоті сережки,
Григоріанський етруський музей, музеї Ватикану, Рим

Етрусські золоті сережки, довжина 6 см,
Археологічний музей у Флоренції

Етрусська золота парадна фібула, з гробниці
Реголіні-Галасі в Черветері, довжина 31,5 см,
ширина 24,4 см, 675 – 650 р. до н. е.,
Григоріанський етрусський музей,
Музеї Ватикану

Фриз із грифонами (деталь)
Техніки: тиснення, перфорація, висічка
та грануляція (зернь)

Етрусський золотий браслет з гробниці Реголіні-Галасі в Черветері, 675 – 650 р. до н. е., Григоріанський етрусський музей, Музеї Ватикану

Етрусська золота пластина з декором, виконаним в техніці зерні та філіграні,
з гробниці Реголіні-Галасі в Черветері,
675 – 650 р. до н. е., Григоріанський етрусський музей, Музеї Ватикану

Етрусська золота підвіска із зображенням бога Тинії (Юпітера) та Менрви (Мінерви) на крилатій квадризі, з гробниці Реголіні-Галасі в Черветері, 675 – 650 р. до н. е

Етрусська золота підвіска із зображенням Туран (Венери), Атуніса (Адоніса) та Ероса, з гробниці Реголіні-Галасі в Черветері, 675 – 650 р. до н. е

Етрусські золоті сережки
з лунницями та квадригою
бога сонця Усіля (Геліуса),
III ст. до н. е.

Етрусський золотий вінок
з дубовим листям,
з гробниці у Вульчі,
близько 350 р. до н. е.

Етрусський золотий вінок
з лавровим листям,
з гробниці у Вульчі,
близько 350 р. до н. е.

Етрусське золоте намисто та сережки,
Музеї Ватикану, Рим

Етрусський золотий ланцюжок з підвісками,
з Тоді, Умбрія, IV ст. до н. е.

Етрусські золоті прикраси: фібули, перстені, шпилька, намисто,
Метрополітен музей, Нью-Йорк

Етрусські намиста
з напівкоштовного каміння, скла та золота

БРОНЗОЛИВАРНЕ МИСТЕЦТВО ЕТРУСКІВ

Високої досконалості
в культурі етрусків досягла
техніка бронзового лиття

804
Coppia di mani in lamina di bronzo
decorate da serie di borchiette in oro
Da Vulci
Prima metà VII sec. a.C.

Pair of sheet bronze hands, decorated
with a series of golden buttons.
From Vulci
1st half 7th cent. B.C.

Бронзові вотивні руки, з Вульчі,
VII ст. до н. е., музеї Ватикану,
Національний етрусський музей
вілла Джулія, Рим

СТАТУЯ «ХИМЕРА З АРЕЦЦО»

Однією з найвідоміших етруських бронзових скульптур є статуя Химери – міфологічної істоти, запозиченої у греків

Її уявляли у вигляді лева зі зміїним хвостом. Зі спини лева виростає голова кози

У ріг кози встромилися зуби змії

Образ вогнедишної химери втілював у свідомості етрусків стихію підземного світу

Ця скульптура була вотивним предметом – присвячена богу Тінію, про що свідчить надпис

«Химера з Ареццо», етруський майстер, бронза, висота 78,5 см, довжина 129 см, близько 480 – 400 рр. до н. е., Національний археологічний музей Флоренції

«Химера з Ареццо», бронза, близько 480 – 400 рр. до н. е.,
Національний археологічний музей Флоренції

«Химера з Ареццо», бронза, близько 480 – 400 рр. до н. е.,
Національний археологічний музей Флоренції

СТАТУЯ «КАПІТОЛІЙСЬКА ВОВЧИЦЯ»

До найвідоміших етруських скульптур відноситься знаменита в історії Риму статуя Капітолійської вовчиці

Скульптура відображає міф про двох братів-близнюків Ромула і Рема, яких вигодувала вовчиця та які заснували місто Рим

У пам'ять про цю подію на Капітолії, одному з семи римських пагорбів, у V ст. до н. е. була встановлена ця статуя (оригінал зараз зберігається в Капітолійських музеях у Римі)

«Капітолійська вовчиця»,
копія, встановлена на Капітолійському
пагорбі, Рим

Для етрусських майстрів була характерна **натуроподібна передача деталей** (виступаючі крізь шкіру ребра, оскалена паща, насторожені вуха, напружені передні лапи) у поєднанні з **умовно-декоративними деталями** (завитки хутра на спині нагадують орнамент)

Фігурки дітей поруч з вовчицею не збереглись, у **XV ст. їх створив італійський скульптор Антоніо Поллайоло**

Досконала майстерність в зображенні тварин робить скульпторів Етрурії кращими анімалістами в античному мистецтві

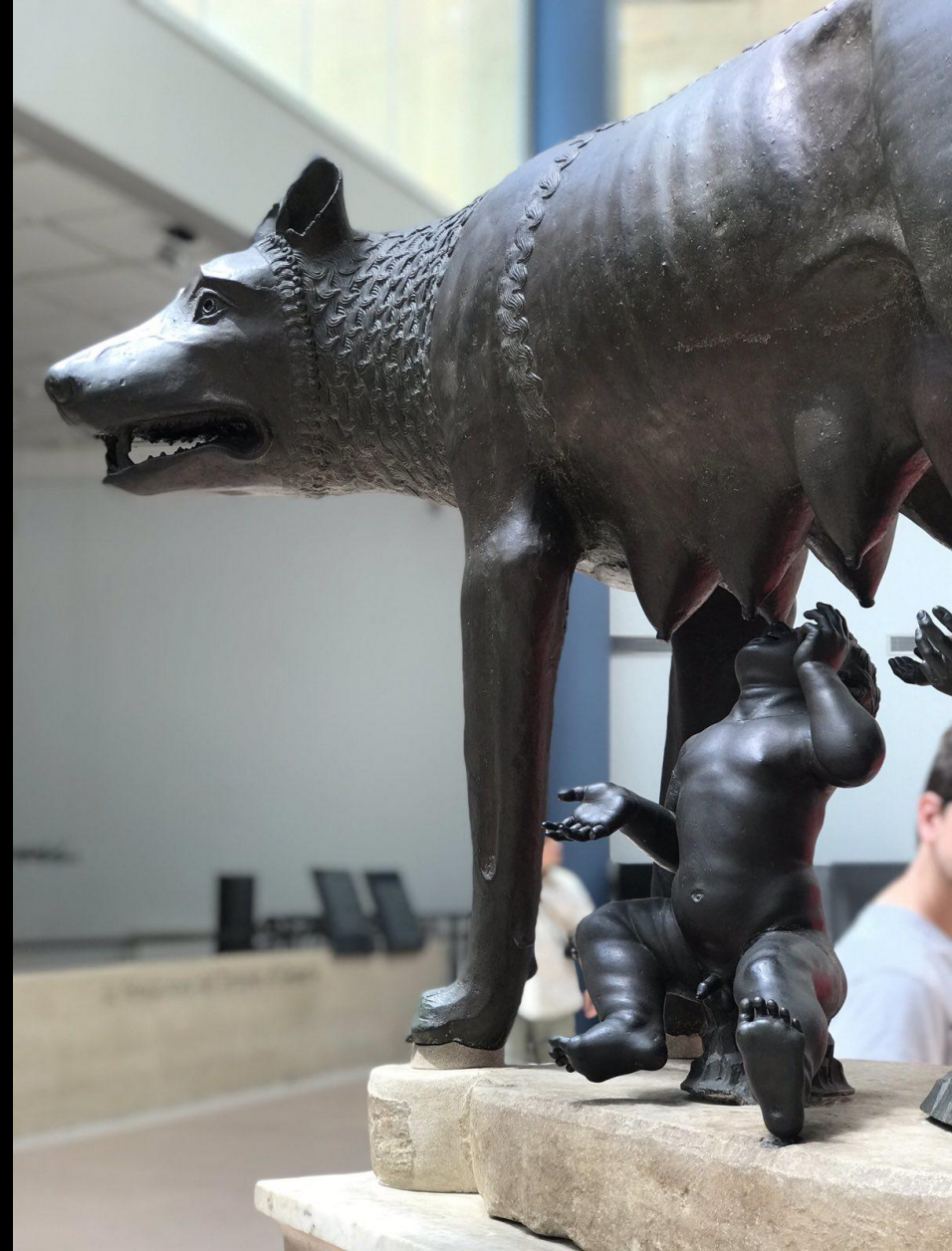
«Капітолійська вовчиця», початок V ст. до н. е., бронза, Капітолійські музеї, Рим

«Капітолійська вовчиця»,
початок V ст. до н. е., бронза, Капітолійські музеї, Рим

«Капітолійська вовчиця»,
початок V ст. до н. е., бронза,
Капітолійські музеї, Рим

«Капітолійська вовчиця», деталі,
початок V ст. до н. е., бронза, Капітолійські музеї, Рим

«Капітолійська вовчиця»,
початок V ст. до н. е., (немовлята – робота
Поллайоло кінець XV ст.), 75 x 114 см,
бронза, Капітолійські музеї, Рим

«Капітолійська вовчиця», фрагмент
початок V ст. до н. е., бронза, Капітолійські музеї, Рим

«Капітолійська вовчиця», початок V ст. до н. е., бронза,
Капітолійські музеї, Рим

ЕТРУСЬКІ БРОНЗОВІ ДЗЕРКАЛА

Етруські бронзові дзеркала були **жіночим атрибутом** і пов'язувалися з **весільними та похоронними ритуалами**

Етруські жінки отримували дзеркала в дарунок на весілля, а після смерті їх клали в гробницю з померлим

Бронзові дзеркала з одного боку полірувалися, а з іншого прикрашалися **гравірованим рисунком**

Найчастіше зображувалися **міфологічні сюжети, пов'язані з коханням**, часто запозичені з грецької міфології, або **сцени ворожіння**

Традиція виготовлення дзеркал проіснувала з VI по II ст. до н. е.

Етруське бронзове ручне дзеркало
350 – 300 рр. до н. е.,
Музей образотворчих мистецтв, Бостон

Етруське гравіроване бронзове дзеркало з Тоді (Умбрія), IV ст. до н. е.

Етруське бронзове ручне дзеркало із зображенням Еос, яка тримає тіло мертвого сина Мемнона, 470 – 450 рр. до н. е.

Етруське бронзове дзеркало з ручкою
зі слонової кістки, IV ст. до н. е.,
Музей Фіцвільяма, Кембріджський
університет, Велика Британія

На дзеркалі – гравірування,
що зображує Одиссея, який погрожує
Цирцеї; на ручці – горгонейон (голова
горгони Медузи)

Етруське бронзове дзеркало із зображенням Туран (Афродіти), яка вмовляє Геліну (Єлену) піти за Парісом до Трої, V ст. до н. е., Національний етрусський музей Вілла Джулія, Рим

Етруське дзеркало із зображенням Одиссея, який влаштовує засідку на Діомеда, близько 350 – 325 рр. до н. е., бронза, Національний етруський музей Вілла Джулія, Рим

Етруське бронзове дзеркало з Пренесте (Лаціо) із зображенням сцени бенкету, IV ст. до н. е.

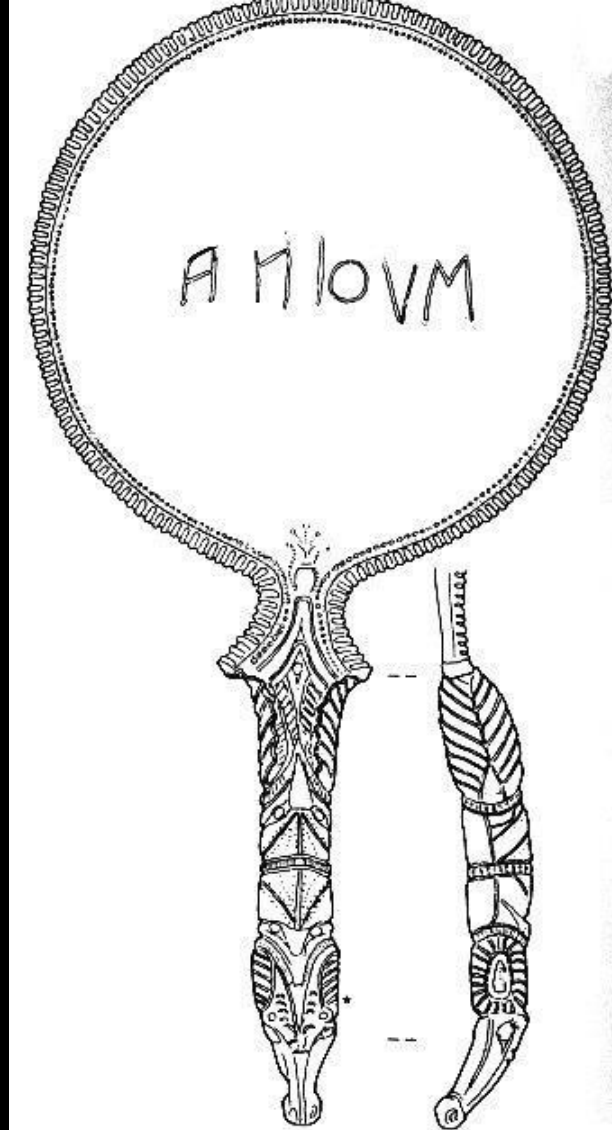
СИМВОЛІКА ЕТРУСЬКИХ ДЗЕРКАЛ

Символічно дзеркало означало **перехід між світами** – між дівочтвом і заміжжям жінки, перехід у потойбічний світ після смерті

Після весілля дзеркало ставало сімейною реліквією, його зберігали вдома, воно **символізувало шлюб, дім, дітей, матір сімейства**

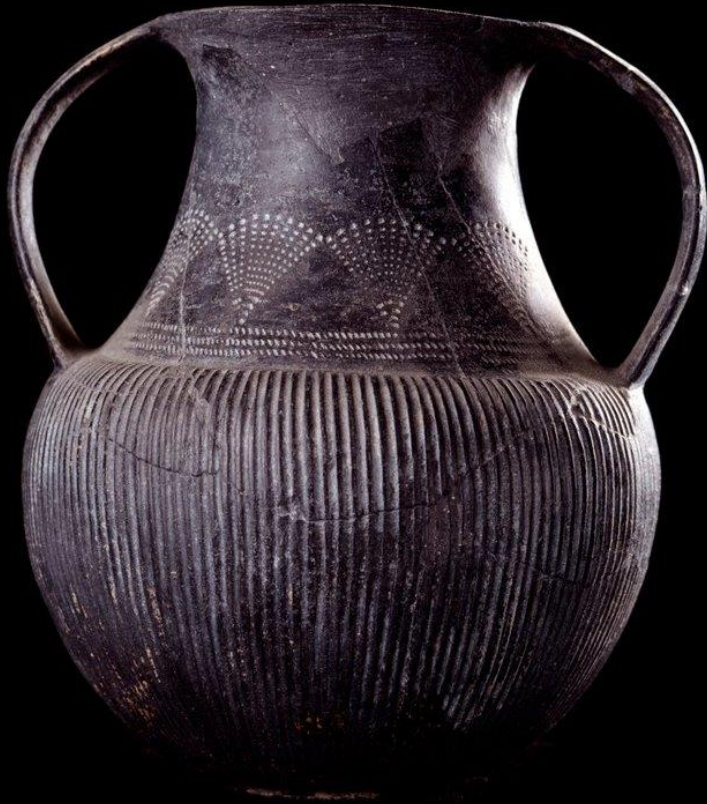
Також часто за допомогою дзеркала **ворожили**, чоловіки могли за їхньою допомогою спілкуватися з богами

Коли дзеркало **клали в гробницю**, його присвячували «Простору смерті» – іноді **згинали ручку або видряпуючи** на відбиваючій поверхні **слово suthina («для могили»)**, його фактично знищували для живих і передавали іншому рівню реальності – світу мертвих, предків і богів

Прорисовка етрусського дзеркала з надписом «для могили», видряпанам на відбивній поверхні дзеркала з Больсени, Метрополітен-музей, Нью-Йорк

ЕТРУСЬКА КЕРАМІКА: ВАЗИ БУККЕРО

Амфора буккери з Вейо,
некрополь Монте-Мікеле,
кераміка, VII ст. до н. е., Національний
археологічний музей, Флоренція

У VII – VI ст до н. е. майстри Етрурії створювали оригінальну кераміку на гончарному колі – посудини випалювали так, що прокопчена глина отримувала **чорний колір**

Така техніка отримала назву **«буккери-неро»** (італ. bucchero-nero) або скорочено **«буккери»**, що означає з латинської bucca – щока, nero з італійської – чорний (дослівно «чорнощокова» кераміка), або **«чорна земля»**

Художники прагнули надати посудинам **подібність до більш дорогих виробів з металу – бронзи, срібла або золота**

ДЕКОРУВАННЯ ВАЗ БУККЕРО

Перед випаленням вази **полірували** гарячим каменем, що надавало їм блиску

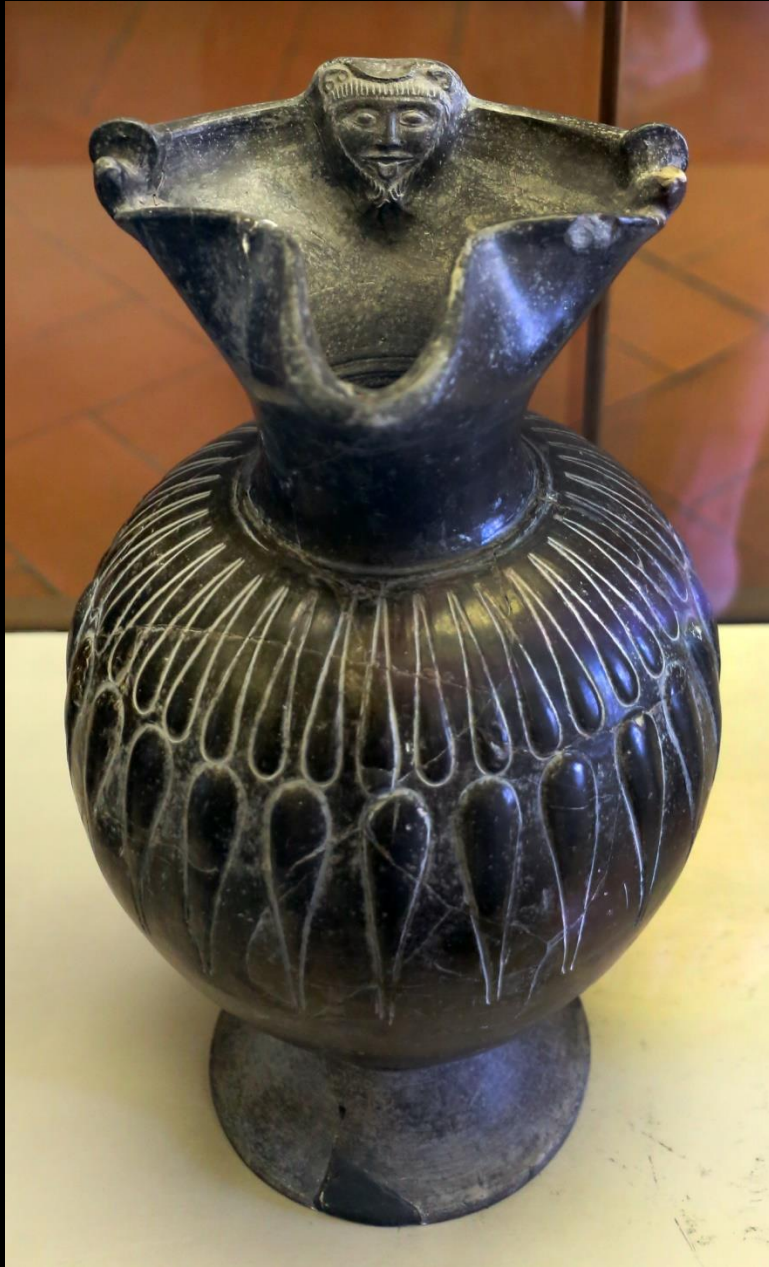
Прикрашали вази буккери різними способами:

- **відтиснутими рельєфними** зображеннями
- **гравірованими** (продряпаними) рисунками по блискучій поверхні
- **скульптурними ліпними** фігурками тварин або птахів

Розрізняють **три художні фази** ваз буккери: **тонкостінні** «легкі» вази (bucchero sottile) – 675 – 626 рр. до н. е.; вази **перехідного періоду** – 625 по 575 рр. до н. е.; **товстостінні** «важкі» вази (bucchero pesante) – 575 р. до н. е. – початок V ст. до н. е.

Кратер буккери, VI ст. до н. е.,
Археологічний музей в К'юзі

Ойнохоя буккери, декорована штампуванням,
кераміка, близько 550 – 500 рр. до н. е.,
Національний археологічний музей, Тарквінія

Ойнохоя у формі голови юнака,
бронза,
близько 400 р. до н. е.

Тонкостіння ойнохоя буккоро,
близько 625 – 600 рр. до н. е.,
теракота, техніка гравірування,
Метрополітен-музей, Нью-Йорк

Товстостінна гідрія буккоро,
близько 550 – 500 рр. до н. е., теракота,
висота 60,5 см, техніка штампування,
Британський музей, Лондон

Амфора буккоро,
прикрашена вигравіруваним етрусським
алфавітом, близько 620 р. до н. е.,
Національний етрусський музей
Вілла Джулія, Рим

Ольпа буккоро,
що зображує боксерський поєдинок,
близько 630 р. до н. е., Національний
етрусський музей Вілла Джулія, Рим